Кам’янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **ВИВЧЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ ТА МІФОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОМУ КАЛЕНДАРІ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ**

Виконала: студентка IV курсу,
Групи IstP1-B22
напряму підготовки (спеціальності)
014 Середня освіта (Історія та правознавство)
Сікорська Аліна Андріївна

Керівник: Кліщинський Павло Володимирович
кандидат історичний наук, старший викладач
Рецензент_____

Кам’янець-Подільський, 2026 року

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

МОН – Міністерство освіти і науки України

НАПН – Національна академія педагогічних наук України

НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

НМК – навчально-методичний комплект

УДК – Універсальна десяткова класифікація

с. – сторінка

т. – том

URL – Uniform Resource Locator (уніфікований покажчик ресурсу)

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 2
ВСТУП 4
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 7
1.1. Характеристика джерел 7
1.2. Огляд історіографії 9
1.3. Методологія дослідження 15
РОЗДІЛ 2 ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ КАЛЕНДАРІ 20
2.1 Основні календарні цикли та свята 20
2.2. Релікти дохристиянських культів у народних традиціях 27
РОЗДІЛ 3 МІФОЛОГІЯ ТА СИМВОЛІКА В ОБРЯДАХ 31
3.1. Міфологічні персонажі на їх відображення в обрядах 31
3.2.Символіка природи, тварин і рослин у святкових традиціях 34
РОЗДІЛ 4 МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ ТА МІФОЛОГІЇ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ 39
4.1. Представлення теми в навчальних програмах та шкільних підручниках 39
4.2. Педагогічні підходи й принципи подачі матеріалу 43
4.3. Методичні прийоми та форми роботи на уроках 46
ВИСНОВКИ 50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 51
ДОДАТКИ 55

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні в українській освіті дуже важливо не просто вчити дітей сухим історичним фактам, а допомагати їм зрозуміти власну культуру та традиції. Особливе місце тут посідає тема дохристиянських вірувань, міфології та народного календаря. Це не просто старі обряди, а основа нашої національної ідентичності, яка показує, як наші предки розуміли світ і життя в гармонії з природою. Вивчення цієї теми в школі допомагає учням розвивати критичне мислення та краще розуміти витоки української культури.

Проте в реальній шкільній практиці є велика проблема. У програмах і підручниках з історії України ця тема подається досить поверхнево і фрагментарно — зазвичай усе обмежується простим переліком імен слов'янських богів та коротким описом кількох свят. Учителям бракує готових прикладних матеріалів та цікавих методик, які дозволили б викладати релігійно-міфологічні сюжеті з наукової точки зору та адаптувати цей складний матеріал для учнів різних класів. Потреба перенести етнографічні знання у звичайні шкільні класи та створити зрозумілу методику для вчителів і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Об’єктом дослідження є дохристиянські вірування, міфологія та структура народного обрядового календаря українців.

Предметом дослідження є методичні принципи, прийоми та форми вивчення дохристиянських вірувань і народного календаря на уроках історії України та в позакласній роботі.

Хронологічні межі роботи охоплюють два періоди:

- *історичний* — від виникнення слов'янського язичництва (VI–X ст.) до збереження цих традицій у селах у XIX — середині XX століття;
- *методичний* — кінець XX — перша чверть XXI століття, коли почали оновлюватися шкільні програми та підручники в Україні.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України в межах її сучасних кордонів, з урахуванням особливостей традицій різних регіонів

(Полісся, Поділля, Наддніпрянщина тощо).

Метою роботи є розробка та обґрунтування методичної системи вивчення дохристиянських вірувань і народного календаря на уроках історії, яка допоможе зробити навчання цікавим, зрозумілим та науково обґрунтованим.

Для досягнення мети визначено такі **завдання роботи**:

– Охарактеризувати джерельну базу дослідження.

– Зробити огляд історіографії, виділивши основні етапи та напрями вивчення теми.

– Визначити методологічні базу роботи та обґрунтувати комплексний підхід.

Проаналізувати, як ця тема представлена у навчальних програмах та підручниках.

Виявити педагогічні принципи, які найкраще підходять для вивчення дохристиянських вірувань.

Розробити конкретні методичні прийоми та форми роботи на уроках для учнів .

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових, історичних та спеціальних педагогічних методів. Серед *загальнонаукових* застосовано методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції (при опрацюванні джерельної бази та структуруванні матеріалу). З-поміж *історичних* методів провідну роль відіграли порівняльно-історичний та історико-системний методи, які дозволили розглянути традиційний календар у розвитку та взаємодії його елементів. У межах *методико-педагогічного* аналізу застосовано компаративний метод (для зіставлення навчальних програм і підручників), метод контент-аналізу (при вивченні фольклорних текстів), а також методи дидактичного моделювання та педагогічного проєктування (при розробці конкретних прийомів, занять та алгоритмів уроків)

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблені методичні підходи, аналітичні матеріали, алгоритми застосування прийомів (таких як «текстовий детектив», «розшарування свята», декодування писанкових символів)

та рекомендації безпосередньо готові до впровадження у практику вчителів історії, правознавства та інтегрованих курсів гуманітарного циклу закладів загальної середньої освіти. Матеріали дослідження можуть бути використані під час укладання календарно-тематичних планів, написання конспектів уроків, розробки факультативних курсів, програм гурткової роботи з краєзнавства та етнографії, а також при підготовці студентів історичних спеціальностей до проходження педагогічної практики.

Апробація результатів дослідження. Головні висновки та розробки роботи були представлені й обговорені на Науковій конференції студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2025–2026 навчальному році

Публікації. За темою дослідження опубліковано наукову працю:

Сікорська А. А. Основні календарні цикли та свята українського народного календаря. Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2026. с.47-50.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1
ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика джерел

Джерельна база дослідження є багатошаровою й охоплює кілька відмінних груп матеріалів, що відповідає специфіці обраної теми, яка перебуває на перетині культурної антропології, фольклористики та педагогіки. Усі джерела можна поділити за двома критеріями: за походженням (археологічні, писемні, етнографічні, нормативно-педагогічні) та за змістом (первинні фіксації вірувань, наукові праці, методичні розробки).

Першу групу становлять археологічні джерела — це знахідки часів палеоліту та трипільської культури (Мізин, Лука Врублевецька, Кам’яна Могила) [16, с. 13-14]. Вони доводять існування прадавніх культів плодючості та вшанування сонця на наших землях ще тисячі років тому.

Другу групу складають писемні джерела. До них належать насамперед літописи: «Повість врем'яних літ», Іпатіївський літопис (1118 р.), Густинський літопис, Початковий Київський літопис. Цінними є давні євангелія: Київське Остромирове євангеліє (1056 р.) та Галицьке євангеліє (1144 р.), які фіксують давні назви місяців. Церковні документи («Правила» митрополита Іоанна II, 1077-1089 рр.; наказ гетьмана Івана Скоропадського 1719 р.; указ Синоду 1774 р.) розповідають про боротьбу офіційної церкви з дохристиянськими віруваннями. Античні джерела – праці Геродота («Історія», 4-та книга) та Лукіяна («Токсаріс») – містять відомості про релігію скіфів, поділ на божества кочовиків (Табіті – богиня вогнища, Фагімасад – Посейдон, Арес) та осілих хліборобських племен (Папай – Зевс, Земля – Гея) [16, с. 23-24].

Третя група – чи не найважливіша для моєї роботи – це етнографічні та фольклорні збірники. Головне місце посідає праця П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872-1878) [5; 6], яка є справжньою енциклопедією народних вірувань, загадок, прислів'їв та магічних практик, зібрані в Київській, Волинській та Подільській

губерніях. Як зазначає Н. Родінова, ця праця стала еталоном для наступних поколінь етнографів [27, с. 2].

Наступним за значенням є чотиритомне видання Б. Грінченка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях» (1895–1900) [11], з величезним масивом пісень, казок та повір'ів [14; 27, с. 2-4].

О. Воропай у двотомнику «Звичаї нашого народу» (1958–1966) [1; 2] здійснив широке систематичне зведення народно-обрядового матеріалу за сезонами. І. Огієнко (митрополит Іларіон) у праці «Дохристиянські вірування українського народу» (1965) [4] подав систематичний виклад відомостей про слов'янський пантеон, культи природи й астральні вірування.

Четверту групу утворюють наукові дослідження з історії української культури та міфології. Фундаментальною працею є «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича (розділ Б. Кравціва «Мітологія української землі») [16], де простежено вірування від палеоліту до скіфської доби з доведенням наступності культур. Монографія В. Войтовича «Українська міфологія» (2002) [9] є сучасним енциклопедичним виданням, що систематизує всі аспекти міфології – від космогонічних міфів до демонології та календарної обрядовості.

П'яту групу становлять нормативно-педагогічні документи. Сюди я віднесла Державний стандарт базової середньої освіти (2020) [33], навчальні програми з історії України для 7 класу [37; 38], а також освітня програма курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти» для 5 класу [38]. Ці документи є основними джерелами, які дозволяють побачити місце обраної теми в шкільному курсі.

Шосту групу представляють педагогічні та методичні джерела. Методичний посібник Г. Яковенко «Методика навчання історії» (2017) [42] містить програму курсу, конспект лекцій, плани семінарських занять, тестові завдання. Практичний досвід активізації пізнавальної діяльності учнів відображено в розробці О. Резниченка [39]. Монографія В. Кобаля (2014) [34]

присвячена активізації пізнавальної діяльності на уроках суспільних дисциплін. Посібник В. Комарова «Методика навчання історії і школи» (2019) [35] є ґрунтовним джерелом з методики викладання.

Отже, зібрана джерельна база є цілком достатньою для виконання поставлених завдань. Вона охоплює величезний масив інформації: від «живих» свідчень минулого (археологічних знахідок, етнографічних записів, фольклорних текстів), до серйозних наукових теорій і державних освітніх стандартів. Звісно, є певні складнощі, наприклад, те, що матеріали з різних регіонів збереглися нерівномірно, а видання діаспори не завжди однаково глибоко опрацьовані науковцями. Проте ці нюанси не зменшують загальної цінності джерел, які дозволили мені повноцінно розкрити тему.

1.2. Огляд історіографії

Історіографія дохристиянських вірувань та народного календаря українців має понад півторасторічну традицію. Вона розвивалася разом із українською етнографією, фольклористикою, культурною антропологією та педагогікою. Аналіз наукової літератури дає змогу виділити кілька часових етапів, кожен із яких має свої специфічні підходи, методи дослідження та ідеологічний вплив, що безпосередньо позначався на змісті наукових праць. Крім того, варто виокремити окремі тематичні напрями в межах загального вивчення проблеми.

Перший період: становлення наукової етнографії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Початок системного вивчення дохристиянських вірувань та народних обрядів припадає на другу половину XIX ст. Цей період характерний збиранням первинного матеріалу, розробкою способів польових досліджень та першими спробами пояснити це теоретично.

Микола Костомаров (1817-1885) у праці «Слов'янська міфологія» [15] вперше представив дохристиянські вірування слов'ян як цілісну систему. Костомаров довів, що обрядовість є формою взаємодії людини з навколишнім світом, а не просто набором забобонів. Ця ідея, згодом розвинена в працях Б.

Рибакова та В. Скуратівського, залишається важливою й для сучасних досліджень.

Павло Чубинський (1839-1884) – постать, без якої неможливо уявити розвиток української етнографії. Очолена ним експедиція 1869-1870 рр., споряджена Імператорським Руським Географічним Товариством, започаткувала новий етап у збиранні та впорядкуванні народних вірувань. Результатом став семитомник «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» [5; 6], перший том якого (1872) повністю присвячено народним віруванням та магічним практикам. Важливість праці Чубинського полягає у використанні єдиної програми збору матеріалу, що дозволило порівняти обряди з різних регіонів.

Михайло Максимович (1804-1873) зосередився на дослідженні календарно-обрядових пісень із культом сонця. Він довів, що ці тексти мають архаїчні елементи, які сягають дохристиянських уявлень про створення світу та аграрну магію. Максимович розпочав роботу над працею «Дні і місяці українського селянина», в якій планував впорядкувати народні уявлення про календарний цикл, однак встиг опублікувати лише фрагменти про весну [25, с. 11].

Яків Головацький (1814-1888) доповнив джерельну базу дослідженнями західноукраїнських регіонів. У своїй праці «Поділ часу в русинів» дослідив народні назви місяців та календарну обрядовість галицьких українців, зафіксувавши чимало давніх назві та ритуалів, які згодом зникли. [31, с. 12].

Іван Франко (1856-1916) у своїх «Студіях над українськими народними піснями» [30] представив зразок глибокого аналізу фольклору. Франко не просто описував обрядову поезію, а розкривав її глибинні міфологічні сенси, показуючи, як давні образи змінювалися під впливом християнства. Завдяки активній публікації рецензій в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», він фактично заклав основи наукової критики в етнографії.

Леся Українка (1871-1913) проявила себе як глибока дослідниця народної культури, особливо у праці «Купала на Волині». Леся Українка однією з перших

звернула увагу на значення обрядового вогню та води в купальському циклі, пов’язавши їх із сонячним культом та ритуалами очищення [36].

Хведір Вовк (1847-1918) – видатний антрополог та етнограф, чиї «Студії з української етнографії та антропології» [8] стали прикладом порівняння слов'янської обрядовості з іншими народами. Вовк одним із перших застосував порівняльно-типологічний метод до вивчення календарних обрядів, зіставляючи українські практики з білоруськими, польськими, сербськими та болгарськими. Його висновок про спіільне коріння календарних обрядів у всіх слов’ян залишається актуальним і сьогодні.

Одним із засновників української фольклористики був дійсний член НТШ Володимир Гнатюк (1871–1926), чиї статті про народну творчість охоплюють широке коло проблем — від демонологічних уявлень у праці «Нечиста сила в українських віруваннях» до аналізу обрядової поезії [10]. Розроблені ним методичні рекомендації для збирання фольклорного матеріалу активно використовувалися кореспондентами Б. Грінченка, а його високопрофесійні рецензії на етнографічні видання суттєво сприяли підвищенню наукового рівня тогочасних публікацій [27, с. 5].

Водночас Борис Грінченко (1863–1910) успішно поєднав літературну творчість із ґрунтовною етнографічною роботою, результатом якої стало чотиритомне видання «Этнографические материалы» (1895–1900), що визнане найповнішим зібранням українського фольклору кінця XIX століття [11]. Дослідниця Н. Родінова зазначає, що Грінченко не лише особисто збирав етнографічні дані, а й координував діяльність близько шістдесяти кореспондентів із різних регіонів, зокрема Бессарабії, Добруджі, Галичини, Курщини [27, с. 2]. Його праця «Литература украинского фольклора. 1777–1900» (1901) стала першим комплексним бібліографічним покажчиком з української етнографії, який охопив 1763 назви кількома європейськими мовами.

Другий період: радянська доба (1920-ті - 1980-ті рр.)

Радянський етап розвитку етнографічної науки (1920-ті — 1980-ті роки) відзначився суперечливим характером дослідження дохристиянських вірувань, поєднавши ідеологічний тиск із вагомими науковими здобутками.

Серед позитивних тенденцій цього періоду варто виділити організацію масштабної польової роботи у 1920-х роках, коли співробітники етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) розробили й розіслали в села детальні анкети, а також здійснили численні експедиції на Полісся, Слобожанщину, Поділля, Середнє Подніпров'я, Південь України та Кубань [20, с. 12]. Зібраний масив матеріалів, який наразі зберігається в архівах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, досі залишається перспективним джерелом для вивчення вірувань.

Важливу роль відіграли й археологічні відкриття радянської доби, які прояснили витоки давніх релігійних уявлень. Зокрема, П. Єфименко у 1931 році виявив у Костьонках культову яму з кам'яною статуеткою, що нагадує пізніші антропоморфні «баби», а О. Бадер відкрив на Кам'яній могилі наскельні рисунки із зооморфними та солярними знаками [16, с. 14–17]. Попри панівну ідеологію, окремі аналітичні дослідження зберегли високу наукову цінність і стали класикою археологічної славістики; яскравим прикладом є здійснений Б. Рибаковим аналіз ромашківського глека IV століття як найдавнішого слов'янського календаря із зображеннями новорічних гадань, масляних дійств, купальських обрядів та громового знака Перуна [31, с. 10].

Негативні тенденції радянського періоду виявилися в тотальному ідеологічному тиску, через який народні вірування трактувались винятково як «пережитки» та «забобони», що підлягало викоріненню. Крім того, з приїздом в Україну Л. Кагановича розпочалися жорстокі репресії проти етнографів, унаслідок чого безслідно зникли відомі дослідники народознавства А. Онищук, В. Черв’як, Н. Заглада, Н. Дмитрук та Л. Шульгіна [20, с. 12]. Це призвело до занепаду методичної думки: у 1930-1950-х роках шкільні програми з історії зосереджувалися лише на політичних подіях та класовій боротьбі, тоді як вивчення культури і вірувань відійшло на другий план. Лише наприкінці 1950-х

— на початку 1960-х років, коли Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України очолював М. Рильський, було здійснено спробу видати монографію «Українці» з описом народного календаря, проте з приходом до влади брєжнєвсько-сусловського керівництва етнографічна тематика знову була виключена з наукового дискурсу[20, с. 13].

Сучасний період, що розпочався після проголошення незалежності України у 1991 році, відкрив нову сторінку в дослідженнях завдяки скасуванню цензури, відкриттю архівів та інтеграції діаспорної спадщини. У 1990-х роках було перевидано фундаментальні праці, які десятиліттями залишалися недоступними, зокрема двотомник Олекси Воропая «Звичаї нашого народу» (1958–1966) [1; 2], монографію Івана Огієнка (митрополита Іларіона) «Дохристиянські вірування українського народу» (1965) [4] та п'ятитомник Степана Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні». Як зазначає В. Скуратівський, ці праці стали вагомим внеском закордонного українства у збереження вітчизняної культурної спадщини [20, с. 12–13]. Водночас з'явилися нові вітчизняні академічні дослідження, серед яких монографія Анатолія Пономарьова «Українська етнографія» (1994) [18], де народний календар розглянуто у широкому культурологічному контексті, та перевидана «Історія української літератури» Михайла Грушевського (1993) [3], де обрядовість трактується як невіддільна частина загальної культури. У цей же час вийшла фундаментальна «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича, де у розділі Б. Кравціва «Мітологія української землі» [16] доводиться безперервність розвитку вірувань від трипільської доби, крізь кіммерійську та скіфську епохи, аж до появи слов'ян [16, с. 27]. Особливе місце в сучасній науці посідає Володимир Скуратівський, чия праця «Місяцелік: Український народний календар» (1993) [20] узагальнила величезний матеріал про походження назв місяців, народні прикмети та реліктові обряди, як-от «водіння Куста» на Поліссі [20, с. 74–80]. Дослідник наголошує на тісному переплетенні дохристиянських та християнських елементів, що є ключовим для розуміння українського феномену «двовір'я».

Розвиток сучасних міждисциплінарних студій кінця XX — початку XXI століття позначився появою низки нових підходів до вивчення дохристиянської спадщини. Зокрема, праці Олени Боряк з антропології, особливо дослідження «Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців» (1996), сформували новий погляд на родинну та календарну обрядовість крізь призму жіночого досвіду [7]. Галина Лозко у підручнику «Українське народознавство» (2004) запропонувала розгляд дохристиянських вірувань як цілісної системи, хоча її виражена особиста позиція часто оцінюється в наукових колах як дискусійна [17]. Важливим етапом упорядкування міфологічного матеріалу стала фундаментальна енциклопедична монографія Валерія Войтовича «Українська міфологія» (2002), яка охоплює широкий спектр тем від космогонічних міфів до словника персонажів і народних свят [9]. Регіональний аспект вірувань успішно досліджено у працях Віктора Давидюка, який на основі багатого експедиційного матеріалу з Полісся та Волині проаналізував народну демонологію, а також Олекси Савчука, який зафіксував унікальні й реліктові календарні обряди Карпатського регіону.

Попри значний етнографічний доробок, педагогічний та методичний напрями вивчення народних вірувань у школі залишаються дослідженими значно менше, що й зумовлює необхідність заповнення цієї прогалини в межах цієї кваліфікаційної роботи. Теоретичне підґрунтя для розробки народознавчих тем міститься у фундаментальних працях з методики навчання історії (О. Вагін, П. Гора, І. Лернер), де, зокрема, детальна система аналізу навчального матеріалу П. Гори може бути адаптована до вивчення обряду як цілісного явища [42, с. 99–100]. Сучасні підходи, орієнтовані на інтерактивні методи та формування ключових компетентностей учнів, висвітлено у посібниках В. Комарова [35], Г. Яковенко [36] та колективній монографії за редакцією О. Пометун [36]. У контексті активізації пізнавальної діяльності особливу цінність має праця В. Кобаля (2014), де запропоновано практичні прийоми роботи з текстами, зображеннями та обрядовою атрибутикою на уроках суспільних дисциплін [34]. Водночас методичні поради Г. Яковенко щодо формування історичних уявлень і

понять допомагають структурувати образи минулого в учнівському сприйнятті [42, с. 69–77], а рекомендації В. Степанкова забезпечують дотримання чітких наукових вимог до структури й апарату самого кваліфікаційного дослідження [41, с. 12–18]. Слід зауважити, що наявні практичні методичні розробки уроків із народного календаря представлені переважно фрагментарно на інтернет-порталах [39]; вони містять цікаві прийоми, як-от «розшарування свята» чи рольова реконструкція, проте часто позбавлені глибокого теоретичного обґрунтування.

Таким чином, проведений аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що історіографія дохристиянських вірувань та народного календаря має потужну теоретичну базу, сформовану зусиллями класиків української етнографії, діаспорних дослідників та сучасних учених. Натомість методична частина впровадження цього матеріалу до шкільного курсу історії є малодослідженою, що безпосередньо підтверджує наукову актуальність і новизну нашої роботи. Перспективним напрямом розвитку цієї галузі є адаптація складного етнографічного матеріалу до вікових особливостей учнів, створення цілісних навчально-методичних комплексів та експериментальна перевірка ефективності запропонованих педагогічних прийомів.

1.3. Методологія дослідження

Методологічна основа дослідження побудована на поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціальних методів. Це дозволяє комплексно проаналізувати як самі дохристиянські вірування, так і те як їх краще вивчати в школі.

Філософсько-методологічний рівень

Принцип історизму передбачає розгляд вірувань у їхньому розвитку – від найдавніших палеолітичних культів (жіночі статуетки в Костьонках, наскельні малюнки Кам'яної могили) до слов'янського пантеону та двовір'я. Як доводить Б. Кравців, прихід кочових племен не знищив релігійних культів трипільців – вони пережили кіммерійців та скіфів і збереглися в побуті слов'ян [16, с. 27].

Принцип об'єктивності вимагає неупередженого аналізу джерел. У

шкільній практиці це означає нейтральність учителя: він не називає вірування предків просто «забобонами», але й не займається пропагандою неоязичництва, тримаючись наукової позиції.

Принцип системності дозволяє розглядати народний календар як цілісну систему, де поєднані аграрний досвід, астрономічні знання, обряди та фольклор. Жоден елемент цієї системи не можна вивчати окремо від інших.

Принцип єдності логічного та історичного дозволяє простежити, як у формах обрядів «застигла» логіка давнього мислення – протиставлення свого і чужого, живого і мертвого, чистого і нечистого. Саме ці поняття визначають структуру календарних свят.

Загальнонаукові методи

У своїй дипломній роботі я використовувала загальнонаукові методи дослідження. За допомогою аналізу я розбивала великі обряди на окремі частинки — наприклад, у святі Купала окремо було розглянуто вогнище, віночки, пісні та ворожіння. Потім завдяки синтезу збирала ці елементи в цілісну картину, щоб побачити зв’язок між ними. Метод Індукції допоміг мені перейти від опису конкретних народних обрядів до створення загальної моделі всього свята. Дедукцію я використовувала для того, щоб узяти загальні правила навчання та створити на їх основі конкретні вправи для уроків історії. Також я застосовувала порівняння, коли зіставляла, як одні й ті самі обряди святкували в різних регіонах України. Наостанок, класифікація допомогла мені розставити все по поличках: поділити джерела за їхнім походженням, дохристиянські вірування — за сферами життя, а методичні прийоми для школи — за типом роботи учнів на уроці.

Спеціальні історичні методи

Для аналізу того, як зароджувалися вірування та як реконструювати обряди, було застосовано спеціальні методи. Першим є історико-генетичний метод, який допоміг вивчити самі витоки вірувань, починаючи від палеоліту і закінчуючи слов’янською добою, спираючись на знахідки археологів. Цей метод доводить безперервність нашої культури, адже багато елементів українського народного календаря мають коріння ще в трипільській та скіфській добі [16, с. 27].

Наступний метод — структурно-функціональний, який свого часу запровадив Хведір Вовк [8]. Він став дуже корисним для аналізу свят, бо дозволив розглядати кожен обряд як систему, що мала свої соціальні, психологічні та господарські функції. Завдяки йому вдалося уникнути як зайвої ідеалізації «язичництва», так і знецінення вірування з білоруськими, польськими та сербськими, щоб знайти їх спільні корені. Наостанок, просопографічний метод знадобився мені для того, щоб детально вивчити внесок окремих дослідників, таких як Чубинський, Грінченко, Гнатюк, Скуратівський та Войтович, у розвиток етнографічної науки.

Семіотичний підхід

Для розкриття символічних кодів обрядовості я застосувала семіотичний аналіз, який спирається на праці Ю. Лотмана, В. Іванова та В. Топорова. Він дозволяє виявити глибинні сенси, приховані за зовнішніми діями ритуалів. В основі давнього мислення наших предків лежали так звані бінарні опозиції — тобто протистояння двох протилежних понять.

Перше з них — це «своє / чуже», де чітко проводилася межа між власним простором (хатою, двором чи селом) та чужим (лісом, полем або цвинтарем). Яскравим прикладом є колядування, коли обходили тільки «своїх» і ніколи не колядували «чужим».

Друге протистояння — «живе / мертве», що проявлялося у поминальних традиціях, як-от «вечеря для дідів» чи залишання їжі на могилах. Опозиція «чисте / нечисте» виражалася через ритуальне очищення водою та вогнем — наприклад, коли люди стрибали через вогнище на Купала або обливалися водою. Поняття «верх / низ» відображало уявлення про будову світу через образ «світового дерева», яке поєднувало небо, землю і підземний світ.

Наостанок, опозиція «праве / ліве» показувала символіку правиці, що означала долю й щастя, та лівиці, яка асоціювалася з нещастям; це видно у ворожіннях, коли предмети кидали саме через ліве плече, або в обрядовому обході «посолонь», тобто за сонцем. У шкільній практиці такий підхід перетворює вивчення обрядів із простого зазубрювання на цікаву аналітику. Наприклад, розглядаючи писанки, учні не просто запам'ятовують, що ромб — це

символ землі, а вчаться бачити цілу систему взаємопов'язаних символів, де ромб і кривулька означають землю й воду, або жіноче та чоловіче начала.

Педагогічні методи

Розробка методики викладання цієї теми в школі спиралася на комплекс педагогічних методів, які повністю відповідають вимогам Нової української школи. Тут головну роль відіграє компетентнісний підхід, задекларований у Державному стандарті базової середньої освіти [33]. Його головний пріоритет полягає в тому, що учень має не просто вивчити назви язичницьких богів або дати календарних свят. На уроці діти мають навчитися аналізувати фольклор як справжнє історичне джерело, виявляти в сучасних традиціях давні дохристиянські елементи та формулювати власне ставлення до нашої культурної спадщини.

Також я провела аналіз чинних навчальних програм та підручників, щоб визначити точне місце цієї теми в шкільному курсі історії. Завдяки методу узагальнення педагогічного досвіду я вивчила інноваційні методики колег на порталі «На Урок» [39] та у фахових виданнях [34; 35; 36; 42]. Після цього я використала метод педагогічного моделювання. Це допомогло мені заздалегідь продумати всі труднощі, які можуть виникнути в дітей під час сприйняття матеріалу, та знайти шляхи їх подолання, що я й реалізувала під час створення детальних планів-конспектів уроків, системи завдань і моделей занять у додатках до роботи.

Взаємодія методів у дослідженні

На кожному етапі роботи методи взаємодіяли між собою, доповнюючи один одного.

Таблиця 1.3

Взаємодія методів на різних етапах дослідження

Етап дослідження	**Застосовані методи**
Збір та аналіз джерел	Аналіз, класифікація, історико-генетичний

Систематизація наукової літератури	Історіографічний аналіз, просопографічний, порівняння
Аналіз обрядовості	Структурно-функціональний, семіотичний, порівняльно-історичний
Аналіз шкільних програм і підручників	Контент-аналіз, педагогічне моделювання
Розробка методичних рекомендацій	Дедукція, педагогічне моделювання, узагальнення досвіду

Методологічна стратегія будувалася за принципом «від загального до конкретного». Спочатку – формування теоретичної бази через аналіз джерел (етапи 1–2), потім – глибокий аналіз самої обрядовості (етап 3), і наприкінці – розробка практичних рекомендацій для школи (етапи 4-5). Така структура забезпечила логічну послідовність і взаємозв'язок усіх частин роботи.

Отже, поєднання різних методів забезпечує всебічний аналіз теми та достовірність висновків. Філософські принципи (історизму, об'єктивності, системності) задають світоглядну позицію; загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння, класифікація) дають інструменти для роботи з джерелами; спеціальні історичні методи дозволяють зрозуміти коріння вірувань та структуру обрядів; семіотичний підхід розкриває символи календарної обрядовості; педагогічні методи забезпечують практичну цінність для шкільного викладання. Така багаторівнева методологія є необхідною для дослідження, яке поєднує історію, культуру та педагогіку..

РОЗДІЛ 2
ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ КАЛЕНДАРІ

2.1 Основні календарні цикли та свята

Український народний календар показував традиційні уявлення про структуру часу, ритми природи та місце людини у світі. За допомогою календарів впорядковували побутот, планували сільськогосподарські роботи, визначали періоди свят і орієнтувалися в циклічності природи.

У традиційній культурі календар мав сакралізований характер, оскільки співвідносився з рухом небесних світил — Сонця, Місяця та зірок. Основними одиницями виміру часу були доба (чергуванням дня і ночі), місяць (фази Місяця, приблизно 29,5 днів) та рік (зміна пір року). Після християнізації Русі було запроваджено юліанський календар, який згодом у Європі замінили григоріанським. Це спричинило розбіжності між «старим» і «новим» стилем датування свят, що зберігаються в обрядовості донині. У народних уявленнях простежується зв’язок днів тижня з небесними світилами, що відображає релікти архаїчних астральних вірувань, хоча у слов’янських мовах їхні назви переважно мають порядкове походження [17; с.54].

Річний календар поділявся на чотири сезонні цикли відповідно до змін у природі. Кожен із них характеризувався комплексом свят і обрядів, пов’язаних із господарством та світоглядом. Зима асоціювалася зі спокоєм та підготовкою до наступного періоду. Весна символізувала пробудження природи й початок активної праці. Літо пов’язувалося з розквітом і родючістю, коли природа давала найбільший врожай. Осінь знаменувала завершення господарського циклу, збір плодів праці та поступовий перехід до зимового періоду.

У межах кожного сезонного циклу формувався комплекс свят і обрядів, що відображали природні явища, практичні потреби громади та реліктові елементи дохристиянських вірувань. Частина свят була пов’язана з культом сонця, води,

вогню, родючості землі та вшануванням предків. Це свідчить про збереження в народному календарі архаїчних світоглядних уявлень, інтегрованих у пізнішу християнську традицію. Такі свята визначали ритм життя громади, регулювали побутову й виробничу діяльність та закріплювали у свідомості людей уявлення про циклічність природних процесів.

Кожен сезон річного календаря мав свої характерні риси та ключові свята, що відображали взаємозв'язок людини з природою людини з природою і циклом року. Зима асоціювалася зі спокоєм, очікуванням нового початку та підготовкою до наступного циклу. Весна символізувала пробудження природи, початок активної діяльності та оновлення життя. Літо пов'язувалось з розквітом і плодючістю. А осінь знаменувала завершення господарського циклу та збір врожаю. У межах цих циклів формувалися обряди, присвячені сонцю, воді, вогню, родючості землі та предкам, що демонструє тісний зв'язок народного календаря з дохристиянською міфологією. У реконструкціях вірувань східних слов'ян згадуються божества, які уособлювали природні сили та регулювали космічний і соціальний порядок: Сварог, Велес, Ярило, Мокош, Дажбог та інші. Водночас питання структури та ієрархії цього язичницького пантеону залишається дискусійним у сучасній історіографії [27; с.56].

Весняний календарно-обрядовий цикл відображав пробудження природи та початок нового хліборобського року. Першим святом цього періоду було Віднайдення глави святого Іоанна Хрестителя (9 березня), яке за народними прикметами пов'язувалось з поверненням перелітних птахів та ритуальним освяченням води [19, с. 65]. На свято Явдохи (14 березня) випікали обрядове печиво — «веснянки» — та спостерігали за поведінкою байбака: його свист вважався знаком для старту польових робіт. Одним із найбільших свят циклу було Благовіщення (7 квітня), коли суворо заборонялося працювати. У цей день святили проскури-обереги, «топтали першу зелень» та реалізовували звичай «Вдовиного плуга» — громадську взаємодопомогу в обробітку землі вдовам і сиротам. Наступного дня, на Благовісника (архангела Гавриїла), який вважався

володарем блискавок, у церкві святили зерно для посіву ранніх ярих культур [28, с. 202].

Ряд важливих обрядів припадав на тижні Великого посту. У першу суботу замовляли панахиду та святили коливо з медом, а в «збірну неділю» дівчата закопували в землю кашу з маком, щоб «пропала недоля» . На четвертому, «середньохресному» тижні випікали обрядові хрести, сіяли мак та розсаду, а на п'ятому «похвальному» дотримувалися суворої заборони на працю. Вербна неділя відзначалася освяченням верби, якій приписували лікувальні та магічні властивості: діти ковтали вербові «котики» від хвороб горла, а господарі нею вперше виганяли худобу на пасовище.

Найбільшою обрядовою насиченістю відзначався останній тиждень перед Великоднем (Білий або Страсний). У Чистий четвер відбувалося ритуальне прибирання будинку й подвір'я, а також цілюще купання до сходу Сонця. Страсну свічку намагалися донести з церкви палаючою, щоб випалити захисний хрест на сволоці хати. Існувала й давня європейська традиція пекти порося з тіста, у нас цей звичай змінився і в цей день кололи в кабана та запікали порося з хріном у зубах для великоднього столу. У Страсну п'ятницю дотримувалися найсуворішого посту й тиші: заборонялися спів та важка праця, окрім випікання пасок і висаджування капусти. У суботу фарбували крашанки, де домінував червоний колір як символ крові Христа [7; с.149].

Великодня ніч об'єднувала дохристиянські та церковні елементи. Парубки традиційно розпалювали на пагорбах чи майданах великі багаття (використовуючи для цього старі вкрадені в жида (на Київщині) або в священника (на Поділлі) колеса чи діжки, а на Лівобережжі побутував звичай просити на цвинтарі вибачення у покійних батьків. Сама святкова процесія завершувалася освяченням паски, після чого господар поспішав додому, щоб обійти зі свяченим усе обійстя. Великодній сніданок (розговіння) вважався спільною трапезою з душами померлих предків, яких згодом відвідували на кладовищі, залишаючи на могилах крашанки та шматочки паски.

Другий день святкування називався «поливаним понеділком». Вважалось, що в цей день вода має цілющі очищувальні властивості, тому люди обливали водою одне одного та себе. Другим цікавим звичаєм дохристиянського походження було «волочіння», коли відвідували найближчих родичів та обдаровували їх «волочібним» — калачем, писанками й крашанкам. Перша недлія після Великодня була Провідною. В цей день після служби в церкві люди вирушали на кладовище, де священник служив парастас-панахиду і освячував коливо. Спочатку він куштував його маленькою ложечкою, а потім давав іншим. Після цього люди сідали за столи або стелили скатерки прямо на траві. Пообідавши, окремі люди просили священника відправити панахиду на гробах їх рідних. Там вони ставили мисочку з свяченим та їжею, запалювали свічку і священник молився. Потім розстеляли скатертину біля могили, споживали їжу, а після трапези оплакували близьких.

Першим врочистим святом літнього циклу вважаються Зелені свята, які в народі вважалися одними із найважливіших після Різдва та Великодня й пов’язувались з буйністю природи. Іван Огієнко трактував цей період як апогей «деревопоклонства», й наголошував на анімістичному сприйняті природи, де "усяка травинка на світі жива" [4; с.54], а зелень виступала засобом "магічного прогнання нечистої сили" [4; с.55]. Напередодні свят люди прикрашали будинки материнкою, полином, чебрецем, та лепехою.

Першого дня Трійці дівчата йшли до лісу та плели по віночки: в одних регіонах їх тримали як оберіг від русалок аж до Петрового посту, в інших — пускали у воду для ворожіння на шлюб. В понеділок або в інші дні залежно від регіону (на Кіровоградщині — у п’ятницю, на Вінниччині — в суботу) був поминальний день, присвячений самогубцям і потопельникам [20; с.66]. Другого дня свят діти влаштовували гру, обираючи дівчинку і хлопчика, плели їм віночки й гуртом ходили по селу з піснями.

Третього дня який називали «Бого-духовим», свято Трійці завершувалось. В цей день на Полтавщині вибирали найгарнішу дівчину на роль «Тополі», прикрашали її стрічками, намистом, віночками та плахтами, обходили з нею

будинки односельчан, а в кінці дійства, вели в поле де знімали всі прикраси[20, с.67].

Одним з найбільш насиченим святом яке походило з дохристиянських часів є Івана Купала. В це свято був дуже сильним культ води, вогню і рослинності. З культом вогню пов'язана традиція прикрашати квітами велику палицю (купалу), встромлену в землю. Для неї зазвичай брали вербу як дерево смутку і жалю, а вогонь біля неї обов'язково добували тертям, бо тільки тоді він вважався живим. Навколо неї водили хороводи та стрибали через вогнище, особливо закохані, щоб закріпити свій союз. Віночки, які пройшли очищення цим вогнем, ставали оберегом: їх вішали на кут хати аби вберегти помістя від грому і блискавки [12; с.101].

Щодо культу води, то дівчата пускали нею віночки зі свічками: якщо два пливли разом, то це віщувало шлюб суджених цього року. Купатись у річці в цей день забороненялося, щоб не затягнули русалки; можна було лише вмитися, бо вода ставала «сонценосною» і передавала силу сонця людині [19; с.167].

Культ рослинності проявлявся у пошуках цвіту папороті в Купальську ніч, який, за легендою, відкривав таємниці провідництва та допомагав знайти скарби. Також виготовляли два опудала — Марену і Купайла з гілок, соломи і листя. які в кінці вечора обов'язково знищували: Марену топили, а Купайла спалювали [19; с.166].

Українці завжди шанували хліб, тому існувало свято Зажинків — початок збору врожаю, до якого готувалися заздалегідь. Зажинали зазвичай перед святом Петра і Павла. Родина прокидалися до сходу сонця, вбралися в чистий одяг і вирушала на ниви. Там розстеляли скатертину з хлібом, сіллю та свяченим, ставали ставали обличчям до сонця і заклинали лихі сили. Першу жменю зрізав господар (на Волині — господиня, а на Поділлі — господар), і з перших двох жмень складали Зажинковий хрест. Після праці обідали, вірячи, що трапеза відбувається разом із польними духами та «святим хлібом». Закінчували зажинки дуже рано, щоб і жнива завершити швидко, залишаючи на полі серп і юрок на сторожі [12; с. 154].

Самі жнива були найвідповідальнішим етапом хліборобського циклу. Зранку до вечора люди працювали в полі, суворо дотримуючись правил: не можна було кричати, сваритися та співати звичайних пісень — лише жниварські. Роботу намагалися закінчити до настання ночі, оскільки вірили, що після заходу сонця полями бродять духи, які могли нашкодити зібраному врожаю.

Жнива тривали доти, доки не зберуть усе зерно, а фіналом були Обжинки, що означало урочисте прощання з нивою. Найголовнішим було «завивання бороди», що означало те, що люди залишали на полі не зрізаний шматок колосся, скручували його, зав'язували, щоб віддати свою шану Матері-Землі та попросити хорошого врожаю на наступний рік. До «бороди» клали хліб і сіль як подяку духам поля. Потім жниці плели святковий вінок та формували «Сніп-Рай» — це був символ усього зібраного врожаю і місце, де нібито мешкали душі предків. Дівчата обирали поміж себе «княгиню», яка одягала цей вінок, і вся процесія з піснями вирушала до господаря. Вважалось, що завдяки цьому в домі оселяється достаток.

Вся дорога додому супроводжувалась піснями в яких була подяка ниві, прощання з нею до весни і величання господаря. На самому полі влаштовували ігри з серпами, вважалося, що якщо вони встромляться в землю або полукіпок (зв'язані снопи), то таким чином можна «зачарувати» врожай, щоб наступного літа він був ще краще[14; с.41-49].

Після закінчення жнив «Сніп-Рай», заносили до стодоли і починався новий етап перепочинку — зима. Найважливішим моментом цього зимового часу ставало Різдво. До нього була дуже серйозна підготовка, наводився лад у господарстві, готувались дрова, бо святу вечерю можна було готувати лише на найкращих, купувалось нове кухонне приладдя і шився новий одяг. Напередодні святкової вілії господиня пекла святкову випічку, а саме: паляниці, книші, пісні пироги. Щоб все встигнути прокидались, о 1-2 ночі, кутю потрібно було приготувати ще до сходу сонця. До вечері готували 12 пісних страв, щоб кожному місяцю року призначалась одна страва. Пізніше урочисто заносили Дідуха в хату. Дідух — це необмолочена пшениця, жито чи овес, який зв'язували та

прикрашали і він символізував дух предків. Коли Дідух стояв на своєму почесному місці, починалась вечеря. Вся родина об'єднувалась за столом, починалась вечеря з молитви, далі в спеціальній послідовності починали вживати страви. Також на столі залишали дві миски за якими ніхто не сідав, одна з них була для покійників, а друга для відсутніх членів родини. Після вечері все залишали на столі на ніч бо вірили, що прийдуть повечеряти душі покійних. Після вечері можна лише відпочивати, але не спати, заснути можна лише зранку, аж по третіх півнях. Також залишали запаленою свічку, вважалось, що якщо випадково загасять то цього року хтось помре в родині [29; с.48].

Далі свята продовжувались, після Різдва наставав період колядок і діти обходили будинки та величали господарів і бажали їм гарного врожаю і родючості.

В період з 24 грудня по 1 січня було заборонено працювати, можна було тільки доглядати худобу, це був період під час якого прийнято було відвідувати родичів і друзів та приймати гостей. Заключними святами цього циклу була «Маланка» і «Василя». Щедрий вечір або ж Маланку святкували 31 грудня, в цю ніч споживали вже Щедру вечерю і в цю ніч було прийнято щедрувати та «водити козу». Під час цього дійства передягали найменшого хлопця у вивернутий кожух і розігрували гумористичну сценку. Ще в цю ніч дівчата зазвичай ворожили: питали в першого прохожого ім'я так і дізнавались ім'я нареченої чи нареченого. В цю ніч ще ніхто не спав, бо темні сили можуть заподіяти лихо. Зранку обов'язково першим мав прийти чоловік до хати, бо це вважалось передвісником щастя, і засіяти зерном будинок, бажаючи господарям добробуту, достатку, здоров'я, миру і успіху в новому році [22; с.243].

Отже, український народний календар — це складна система, яка століттями допомагала нашим предкам жити в гармонії з природою. Весь річний цикл був побудований навколо аграрного життя: кожна подія, від першої весняної пісні до останнього різдвяного снопа мала свою практичну і магічну мету та культурну цінність.

Аналіз, весняного, літнього, осіннього та зимового циклів показує, що народні звичаї поєднують в собі дохристиянські вірування та пізніші церковні традиції. Ми бачимо, яку культ сонця, води та вшанування предків проходив крізь кожне свято : чи то через закликання птахів навесні, чи через очищення вогнем на Купала, чи через частування душ покійних на Святвечір. Кожне дійство — як-от «водіння Кози», «завивання бороди» на полі чи випікання обрядових «жайворонків» — було спрямоване на одну головну ціль: забезпечити виживання роду, родючість землі та добробут у господарстві.

Таким чином, народний календар виступав головним регулятором життя громади. Він вчив людей поважати ритми природи, вчасно починати роботу і вміти правильно відпочивати. Навіть сьогодні, попри зміну стилів датування та способу життя, ці традиції залишаються частиною нашої ідентичності, нагадуючи про глибокий зв'язок українця зі своєю землею та корінням.

2.2. Релікти дохристиянських культів у народних традиціях

Досліджуючи наші народні традиції, ми бачимо, що вони є залишками давньої системи вірувань. Слов’янські народи багато чого перейняли ще з індоєвропейських часів, тому наші звичаї мають чимало спільного з культурою інших народів. В основі українського світогляду лежали: анімітизм (віра в те, що вся природа навколо є живою), анімізм (переконання, що кожна річ має власну душу) та антропоморфізм (надання сонцю, зорям чи вітру людських рис).

Первісна віра була надзвичайно практичною: людина відчувала себе частиною природи і розуміла, що її життя залежить від сонця, води та землі, тому ритуали були способом «домовитися» з цими силами. Яскравим прикладом цього є «Слово о полку Ігоревім», де природа виступає повноцінним героєм, а божества сприймаються як далекі пращури. Навіть після прийняття християнства ці вірування не зникли — народна пам’ять зберегла пошану до стихій, що стало фундаментом нашого календаря [3; с.128].

Одним із найважливіших і найдавніших реліктів у народній традиції є культ небесних світил, де головне місце посідає Сонце. Для первісної людини воно було не просто небесним тілом, а «господарем» і джерелом життя, без якого

на землю приходить смерть. У давніх пам’ятках Сонце часто називають Дажбогом, або сином Сварога, а в народній поезії воно досі згадується як «святе», «чисте» та «праведне».

Цікаво, що в українських колядках Сонце, Місяць і Господь часто виступають як три товарищі, що сидять за одним столом. Це свідчить про те, що народна свідомість ставила сили природи на один рівень із божественими силами. Солярний культ настільки глибоко увійшов у побут, що навіть сьогодні існують заборони «світити волоссям» (стояти з непокритою головою) проти сонця, що пізніше перейшло у церковну традицію.

Не менш важливим у системі дохристиянських вірувань був культ вогню, який вважався земним виявом сонячного бога та «послом Неба». Наші предки називали вогонь Сварожичем — сином бога неба Сварога. У давніх повчаннях, як-от у «Слові Христолюбця», згадується, що люди мололись вогню під овином, наділяючи його священною силою [13; с. 78].

Вогонь сприймався як очищувальна та судова сила. Вірили, що він не може зашкодити невинній людині, тому релікти цього вірування збереглися у весільних обрядах (перехід молодої через вогонь) та народних покараннях. Домашнє вогнище вважалося охоронцем щастя родини, тому до нього ставилися з надзвичайною пошаною: при вогні заборонялось лихословити або плювати в нього, щоб не накликати хворобу.

Особливу магічну роль відігравав «живий вогонь», добутий тертям дерева об дерево. Його використовували для очищення громади від нечисті, розпалюючи великі багаття на Купала або у Великодню ніч. Навіть після прийняття християнства пошана до вогню перейшла на церковні свічки (Стрітенську чи Страсну), які, за повір’ями, захищають дім від грому та хвороб.

Первісна людина дуже рано зрозуміла, що вода — це справжнє добро, бо вона оживляє землю і робить її плодючою. З давніх-давен воду обожнювали і називали її сестрою сонця, вірячи, що вона має величезну силу, яка особливо проявляється навесні. Воду скрізь шанували: у морях, річках і у звичайних колодязях. До води ставились з великою пошаною: у неї не можна було плювати,

а старші люди навіть хрестилися перед тим, як попити. Для українців вода завжди була живою — ми й досі кажемо, що дощ «іде». Люди вірили, що земна вода пов'язана з небесною, тому в часи посухи йшли до криниць на молебні, щоб умилостивити стихію. Колись річкам навіть приносили жертви, а сьогодні звичай кидати монетку, щоб повернутись — це просто відгомін тих давніх часів.

Особливе місце займала «жива вода» — джерельна, цілюща, що давала нелюдську силу і навіть оживляла мертвих в казках. Ще був цікавий звичай «освячувати» воду з трьох річок через полум'я, щоб вона допомагала від хвороб. Таку ж силу має і йорданська вода, і навіть роса на Юрія, яку називають «Божою благодаттю». Вода — це символ очищення, тому на Великдень чи Купайла існують обряди обливання, щоб змити все лихе. А ще вода допомагала знайти пару: молоді знайомилися біля криниць, а вмитися разом означало побратися. Навіть церква, хоч спочатку і боролася з цим «водопоклонством», зрештою прийняла його, освячуючи криниці та ставлячи каплички там, де вода проявляла свою магічну силу[23; с.9].

Земля для нашого народу завжди була справжньою матір'ю, яка все чує, знає і навіть відчуває біль. Огієнко наводить старі вислови про «матір сиру землю» і нагадує, що вона — свята, тому ставитися до неї треба було дуже обережно. Наприклад, вважалося великим гріхом просто так бити по землі палицею, бо їй від цього боляче, особливо на Духів день, коли вона іменинниця. Був навіть цілий період від Введення до Благовіщення, коли землю не можна було чіпати, бо вона спала і Бог її благословляв. Тільки після Благовіщення, коли вона «прокидалася», дозволялося починати будь-які роботи[4; с.89].

Цікаво, що земля в народному уявленні — це найчесніший свідок. Тому був такий звичай поїдання землі, або цілування її для того, аби довести свою правоту. Вірили, що земля ніколи не подарує брехні, а великого грішника після смерті вона може не прийняти і він буде тинятися світом неприкаяним. Навіть прокляття «бодай тебе земля поглинула» походить звідти ж — від віри, що в разі великої кривди вона може розступитися і покарати винного.

Сама повага до землі проявлялась навіть у тому, як жінки виходили в поле. Раніше, несучи обід орачам, молодиця вбиралася як на Великдень, щоб віддати шану землі. Вірили: якщо йти до неї аби як, то вона розгнівається і не дасть врожаю. Також земля не терпіла невинної крові — якщо вона проливалась, її треба було негайно засипати, щоб «не побачило сонце». Всі ці заборони та звичаї показують, що для предків земля була живою силою, яка допомагає добрим людям і карає тих, хто її не шанує.

Дуже глибоким є культ покійників, релікти якого ми досі бачимо у святкуванні Проводів. Степан Килимник вважає, що це надзвичайно давні звичаї, які йдуть ще з часів родового побуту, коли вірили, що померлі не покидають свій рід назовсім. Вони залишаються його членами, стають опікунами та добрими духами, тому їх намагалися всіляко задобрити й пошанувати як живих.

Наші предки вірили, що душі померлих бачать і чують усе, що відбувається в родині. Саме тому на гробках влаштовували не просто поминки, а цілі забави з хороводами та піснями — це був спосіб повеселити покійників і нагадати їм про земне життя. Обов’язковою стравою була кутя з медом (коливо), яка вважалася подякою духам за те, що вони допомагають доглядати врожай. Існував навіть релікт «чарування» на майбутній рік: покійників пригощали найкращим, щоб вони й наступного разу посприяли достатку в господарстві[24; с.27].

Багато давніх магічних дій збереглося і в побуті. Наприклад, звичай ставити воду на вікні або на покутті в Провідну суботу — це не просто традиція, а релікт віри у воду як найвищий очищувач для душі, а також спосіб «закликати» дощ на поля. Сюди ж відноситься і христування з померлими, коли об хрест розбивали писанку або виливали на могилу чарку меду чи вина. На гробках часто вживали саме ту їжу, яку небіжчик найбільше любив при житті, що ще раз підкреслює ставлення до нього як до живої людини. Навіть щирі розмови з покійниками, прохання про пораду чи скарги на долю — це відгомін того давнього світогляду, де межа між світом живих і мертвих була майже невідчутною.

Отже, дохристиянські релікти не просто збереглися в народному побуті, а стали органічною частиною української культури, поєднавши давні вірування з християнською традицією.

РОЗДІЛ 3
МІФОЛОГІЯ ТА СИМВОЛІКА В ОБРЯДАХ

3.1. Міфологічні персонажі на їх відображення в обрядах

Переходячи до розгляду міфологічних персонажів, важливо зрозуміти, що для наших предків вони не були просто вигадками чи персонажами казок. Це були реальні сили, які населяли кожну частину навколишнього світу: від рідної хати до темного лісу чи глибокої річки. Весь життєвий простір людини був поділений між різними духами-господарями, і від стосунків з ними залежний був спокій у родині та успіх у господарстві. Саме тому народні обряди часто ставали формою діалогу з цією «невидимою силою». У них ми бачимо спробу людини задобрити домовика, щоб він зберіг худобу, або захиститися від русалок, які завідували вологою на полях. Кожен такий персонаж мав своє місце в обрядовому календарі, де магічні дії (принесення дарів, вигуки, спеціальні пісні чи заборони) допомагали встановити рівновагу між світом людей і світом природи. Дослідження цих образів дозволяє побачити, як давні міфічні уявлення впліталися в реальний побут, перетворюючи звичайну щоденну працю на священне дійство.

Найближчим до людини міфічним персонажем завжди був Домовик, якого в народі називали по-різному: господар, хатник, сусідонько або навіть доброхот. Вірили, що він поселяється у новозбудованому домі разом із сім’єю і стає справжнім богом хатнього вогнища та печі. Домовик зазвичай невидимий, але його присутність відчували в усьому: від добробуту родини до здоров’я худоби. Люди казали, що у багатія домовик волохатий, а в бідного — голий, бо в хаті самі злидні. Подекуди вірили, що він має і свою господиню — Доманю або Домаху, яка разом із ним опікується домашнім затишком [28; с.35].

Оскільки піч у хаті вважалась справжнім вівтарем, саме під нею, за повір'ями і жив цей дух. Щоб його задобрити, йому приносили жертви, наприклад, чорну курку, яку впускали під піч. Домовик мав особливу пристрасть до коней і міг цілу ніч допомагати господарю їх пасти, а от поганих коней терпіти не міг і змушував їх міняти. Але цей дух міг бути і небезпечним, якщо про нього забували. Наприклад, 28 січня господиня обов'язково мала залишити для нього гостинець, інакше він із доброго помічника ставав злим: тоді худоба чахла, а люди починали хворіти. Щоб угамувати його гнів, опівночі біля печі ставили горщик каші, обкладений гарячим жаром.

Купало у слов'янській міфології постає як могутній бог плодючості, земних плодів та літнього розквіту природи. Він є уособленням найвищої життєвої сили, яка в період літнього сонцестояння благословляє зрілість усього сущого та скріплює людські серця любов'ю. В народних уявленнях Купало — це божество, яке опікується продовженням роду та єдністю людини з Матінкою-Природою. Релікти поклоніння йому збереглися у формі жертвоприношень: паленням великих вогнів йому символічно віддавали «перші пожитки» літа, просячи натомість Божої ласки та допомоги для майбутніх жнив [12; с.287].

Образ Купала тісно пов'язаний із солярними та водними культами, адже саме він відзначає символічне весілля бога сонця Семиярила з життєдайною богинею води Даною. Як персонаж, Купало наділений магічною владою над рослинним світом:вважалося, що лише під його опікою Перун запалює на мить вогненну квітку папороті, яка відкриває обраним мову звірів та таємниці захованих скарбів. Уособлення цього бога в обрядах виступало солом'яне опудало, яке після ігрищ урочисто спалювали або топили у воді. Цей ритуал є відгомоном давнього розуміння циклічності життя, де через символічну смерть божества природа отримувала силу для нового переродження та родючості.

Постать Марени в українській міфології є надзвичайно суперечливою, адже вона поєднує в собі сили життя і смерті. З одного боку, її ототожнюють із темною Марою — володаркою нічного мороку та хвороб, яка панує взимку. З іншого боку, Марена постає як могутня царівна-водиця, що приносить весняний

дощ. Її вважають опікункою вологого царства, яка дарує плодючість землі та врожай нивам. Вона настільки сильна, що може вбити вогонь, але водночас є благодійною супутницею Дани, без якої неможливе оновлення природи [26; с.238].

В обрядовому календарі Марену вшановують двічі на рік: навесні, коли закликають Лелю-Весну, та в ніч на Купала. Під час купальських ігор дівчата виготовляють її ляльку з гілки дерева, одягають у вишиту сорочку та плахту, прикрашаючи свічками й стрічками. Це символізує її «весілля» з богом вогню. Проте релікт віри в її небезпечну природу проявляється в фіналі свята: Марену обов'язково топлять у воді або спалюють. Цей ритуал символізує завершення її активного циклу та відхід божества на спокій, аби наступного року вона знову повернулась з життєдайною вологою.

Русалки в українській міфології постають як богині земної води та душі дівчат, що померли наглою смертю або пішли з життя нехрещеними. Народна уява змальовує їх як молодих дівчат у білих сорочках із розпущеним волоссям та вінками з осоки. Найбільшу активність вони проявляють під час Русального (Клечального) тижня, коли виходиш із водойм у поля та ліси. Вважалося, що русалки можуть бути небезпечними: вони заманюють людей співом і залоскочують їх до смерті, тому для захисту від них обов'язково носили з собою полин, любисток або часник [12; с.458].

В обрядовому календарі русалки безпосередньо пов'язані з культом родючості. Вірили, що там, де вони танцюють, жито родитиме краще, тому їх сприймали як опікунок майбутнього врожаю. Реліктом пошани до них є обряд «Проводів русалок», коли дівчата урочисто виводили їх з села в поле, аби ті не ломили колосся, а оберігали ниву. Також існувала сувора заборона працювати в полі у «Русальний Великдень», щоб не розгнівати цих духів. Натомість їм приносили символічні жертви: залишали на межах хліб або вішали на дерева полотно та рушники, задобрюючи їх як частину світу предків.

Господарем усього водяного світу в народній міфології постає Водяник — древній сивий дід із довгою бородою в баговині, який мешкає у кришталевому

палаці на дні річок та озер. Його неодмінним атрибутом є золотий тризуб, яким він вибиває із землі джерела, щоб живити все живе. На відмінну від злих болотяних духів, Водяник поводиться з людьми відносно мирно, проте суворо оберігає свої володіння. Він не терпить втручання у своє царство вночі і може налякати порушника гучним сплеском або навіть затягнути у воду за волосся.

Релікти вшанування водяника найкраще збереглися у рибалок та мельників чиє життя безпосередньо залежить від нього. Аби він не рвав сітей і не псував гребель, йому приносили жертви: кидали у воду тютюн, хліб, мед або першу впійману рибу. Особливо важливими були дари 11 квітня (під час повені) та 29 червня, коли рибалки намагалися задобрити духа, щоб він «висипав» рибу в їхні неводи. Попри свій мінливий характер, у народній свідомості Водяник залишається охоронцем чистої джерельної води, яка вважалася святою і життєдайною силою.

Отже, аналіз ключових міфологічних персонажів та їхнього відображення в обрядовості дозволяє стверджувати, що давні вірування українців не були просто фантазіями, а становили чітку систему світогляду, глибоко інтегровану в реальний побут. Кожен образ — від хатнього Домовика до грізного Водяника — виконував конкретну функцію регулятора людської поведінки. Через систему обрядових жертв, ритуальних дій та суворих заборон (табу) людина намагалася не просто захистити свій господарський простір, а й вступити в конструктивний діалог із силами природи.

3.2.Символіка природи, тварин і рослин у святкових традиціях

Дослідження символіки природного світу в структурі українського народного календаря дозволяє розкрити релігійно-міфологічне підґрунтя обрядовості, де вода, вогонь, тварини і рослини виступали головними сакральними маркерами. Вода для наших предків ніколи не була просто рідиною, вона вважалася «святою царичкою» та рідною сестрою сонця. Люди рано запримітили її величезну силу: навесні, коли сніги тануть, вона рве все на своєму шляху, оживляючи землю. Звідси й наше старе побажання: «Будь здоровий, як вода!». Вода була ще з початку світу, коли, як співається в колядках, «не було

нічого — одна водонька». Вважалося, в самому центрі землі, народжуються всі річки, щоб потім туди повернутися.

Через таку святість до води ставилися з надзвичайною пошаною. Старші люди ніколи не дозволяли собі плювати в річку чи криницю, а пили воду лише з непокритою головою, обов'язково перехрестившись. Ми й досі кажемо «дощ іде», ніби про живу істоту, бо віримо, що земна і небесна вода поєднані. Тому, коли була посуха, люди йшли молитись саме до криниць, вірячи, що пошана до земної води «випросить» дощ із неба.

В народній уяві вода ділиться на «живу» (джерельну) та «мертву». Жива вода зцілює найважчі недуги і дає людині надлюдську силу, проте, її добути завжди не просто — за легендами, таку воду ревно стереже лютий змій.

Магічною силою наділяли і «непочату», взяту з місця злиття трьох річок. Релікт віри в її силу зберігся у звичаї «освячувати» таку воду через полум'я на Введення для лікування вроків. Навіть церква прийняла це шанування, встановлюючи каплички над джерелами та називаючи йорданську воду «джерелом нетління».

Не менш важливою була роса, особливо на свято Юрія, якою вмивалися на здоров'я та виганяли худобу на пасовище. А дощ у день весілля і досі вважають благословенням на багатство та багатодітність. Вода виступала свідком і в сімейних обрядах. На весілля зберігся звичай спільного вмивання молодят біля криниці та кроплення нареченої при вході в новий дім. Навіть після смерті вода супроводжує людину: нею обмивають хату, а на вікно ставлять склянку, щоб душа могла очиститись перед тим як потрапити до Бога [24; с. 28].

Паралельно з водною стихією у народному світогляді існував розвинений культ вогню. Вогонь для наших предків був не просто джерелом тепла, а другим сином бога Сварога, послом самого Неба на землі. Його настільки шанували, що навіть у давніх пам'ятках XII століття згадується: слов'яни були справжніми вогнепоклонниками. Домове вогнище вважалося охоронцем щастя всієї родини, і люди вірили, що світ колись закінчиться тим, що світ згорить у великому полум'ї. Через таку святість до вогню ставилися з великою засторогою.

Заборонялося плювати в полум’я, бо вогонь міг «помститися» — тоді на язиці вискакував болючий «вогник». Взагалі, при багатті не можна було говорити нічого непристойного, а господині навіть не вимітали піч брудним віником. Коли в печі вперше за день запалювали вогонь, його обов’язково хрестили, а поруч ставили горщик із водою як своєрідну жертву.

Особливою силою наділяли блискавку — це «небесний вогонь», що карає нечисть. Пожежу від блискавки заборонялось гасити водою, вірили, що це можна зробити тільки молоком. Навіть грім вважали цілющим: коли вперше навесні гриміло, люди намагалися спертися спиною об дерево, щоб вона не боліла весь наступний рік.

Магічна сила вогню найкраще проявляється в очисних ритуалах. Ми знаємо, як молодь стрибає через вогнище на Купала, або як парубки розпалюють багаття навколо церкви у Великодню ніч. Це робиться для того, щоб очистити всю громаду від злого. Найсильнішим вважався «живий вогонь», який добували вручну тертям дерева об дерево. Про появу вогню на землі теж складали легенди. Кажуть, що Архангел Гавриїл добув його у чорта, встромивши залізну палицю у пекельне багаття. А коли чорт кинувся наздоганяти його, Архангел кинув палицю об камінь — так іскри перейшли в камінь, і люди навчилися їх звідти висікати.

Не менш глибоке коріння в традиційній культурі мало шанування рослинного світу, що сягає часів загальноіндоєвропейської єдності. Особливого статусу набували дерева великого розміру, як-от дуб, бук чи липа, які вважалися не просто рослинами, а земними оселями богів. У народній уяві дерева були настільки живими, що в баладах і казках вони розмовляють людською мовою, а їхнє вирубування сприймалося як гріх. Свідчення Костянтина Порфірородного та давніх літописів підтверджують, що руси приносили жертви під великими дубами, а поклоніння «ращеніям» було загальним. Релікти цього давнього деревопоклонства збереглися в обрядах і сьогодні: у весільному вільці, купальському деревці та традиції бити вербою у Вербну неділю. Навіть місце, де зараз стоїть Києво-Печерська Лавра, колись було священним гаєм із язичницькими ідолами.

Магічна сила зілля була відома відунам та знахаркам, які вміло користувалися цілющими й чудодійними властивостями рослин. Найбільшої міці зело набуває в ніч на Івана Купала, коли, за легендою, розцвітає папороть, вказуючи на заховані скарби. Серед легендарних рослин особливе місце посідає євшан-зілля, що зцілює від винародовлення та повертає пам'ять про Батьківщину, а також розрив-трава, що відмикає будь-які замки. Любисток традиційно використовували як приворотне зілля, вірячи, що купання в ньому привертає любов. Окрему групу складають рослини-символи дівоцтва: барвінок, що є уособленням вічного кохання та чистого шлюбу, рута, м’ята та червона рожа, яка символізує дівочу чистоту. Трагічний образ мають братки (Іван-та-Мар’я) — квітка, що зацвіла синім і жовтим кольором як спомин про грішне кохання брата й сестри [4; с. 97].

Разом із благородними рослинами існували й «нечисті», такі як чортополох, будяк чи кропива, у яких, за повір’ями, водилася зла сила. У давнину чарівників навіть палили на терновому вогні, аби знищити їхню магію. На противагу їм, часник виступав універсальним оберегом від чарів, вроків та нечисті; його вплітали молодій у косу перед вінчанням як надійний талісман. Церква, не зумівши викорінити давнє зіллярство, «всиновила» його через обряди освячення плодів на Маковея та Спаса. У церковних Требниках збереглися спеціальні молитви на благословення зілля, які мали на меті захистити оселі від «диявольських прилогів», фактично забравши стародавню магію рослин під опіку храму. Таким чином, віра в надприродні властивості природи залишилася невід’ємною частиною духовного життя, поєднавши язичницьке коріння з християнськими традиціями.

Доповненням цієї системи є символіка тварин, які виступали як давні тотеми, провісники долі та безпосередні учасники магічного діалогу людини з природою. Також символіка тварин у світоглядному циклі тісно переплетена з аграрним календарем, де кожна істота мала свого небесного покровителя та особливий сакральний статус. Особливе місце в українській традиції посідає кінь,

який з давніх-давен вважався головним помічником в господарстві та символом сонця та невтомної енергії. Його шанування яскраво проявляється в святі Конона, який вважався покровителем коней, що підкреслювало цінність цієї тварини.

Натомість постать бджоли символізувала працьовитість та чистоту. Наприклад, на свято Теплого Олекси пасічники здійснювали спеціальні обряди, закликаючи бджіл до активної праці та доброго здору меду, що мало забезпечити солодкий урожай на весь рік. Окрім свійських істот, календарний рік залежав від дикої фауни та птахів. Важливе місце посідав образ вовка як зимового тотема, чий час наступав від свята Дмитра і тривав до Різдва, його називали «псом святого Юрія» і суворо дотримувалися заборон на згадування сірого, аби вберегти худобу. Символічними провісниками весняного відродження виступали птахи, насамперед ластівки, чий приліт на Благовіщення означав остаточну перемогу тепла, та зозулі, за першим кукуванням яких традиційно ворожили на довголіття й господарський достаток. У такий спосіб увесь природний світ формував цілісну знакову систему, інтегровану в повсякденне і духовне життя українського селянства.

Отже, вода, вогонь, рослини та тварини складали основу дохристиянського світогляду українців і виконували чіткі обрядові функції. Водна та вогняна стихії виступали сакральними першоосновами, очисні та лікувальні властивості яких використовувалися у ключових календарних обрядах (Купала, Водохреща, Введення). Культ рослин, заснований на їхній життєдайній та обереговій силі, відображає релігійний синкретизм, внаслідок якого давні практики збирання зілля інтегрувались в християнські свята Трійці, Маковея та Спаса. Символіка тваринного світу була безпосередньо пов’язана з господарською діяльністю хлібороба, де кожна істота виступала маркером конкретних сезонних змін в аграрному циклі. Таким чином, символіка природи в народному календарі фіксує поєднання дохристиянських міфологічних уявлень із християнською догматикою в єдину календарно-побутову систему.

РОЗДІЛ 4
МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ ТА МІФОЛОГІЇ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ

4.1. Представлення теми в навчальних програмах та шкільних підручниках

Щоб реально оцінити, як тема дохристиянських вірувань представлена в сучасній школі, варто поглянути на неї з трьох сторін: нормативного (Державний стандарт і навчальні програми), підручникового та практично-методичного. Кожен із цих рівнів показує свій підхід, але тільки разом вони дають зрозуміти, чи мають учні хоч якісь системні знання, чи просто зазубрюють імена богів перед тестами.

Якщо починати з нормативної бази, то в Державному стандарті базової середньої освіти (2020) [33], ця тема окреслена дуже загально. У складі освітньої галузі «Суспільствознавство» написано те, що учень має «виявляти повагу до культурних надбань українського народу, розуміти роль традицій у формуванні національної ідентичності» [33, с. 12]. Однак конкретних вказівок щодо народного календаря чи дохристиянських вірувань у стандарті немає – це залишається на розсуд авторів програм і підручників. Така ситуація створює як можливості (варіативність підходів), так і ризики (фрагментарність, залежність від суб'єктивного вибору авторів).

Наприклад, у навчальній програмі з «Вступу до історії України та громадянської освіти» для 5 класу [38] народний календар згадується лише мимохідь, коли діти розбирають, що таке традиції та культура. Учням дають дуже спрощену думку про те, що свята просто відображають зв’язок людини з природою [38, с. 8]. Очевидно, це педагогічно обґрунтоване рішення, зважаючи на вік учнів (адаптація до вивчення історії, формування первинних уявлень), але такий підхід зовсім не задіює аналітичне мислення.

Програма з «Історії України» для 7 класу [37] є головною для вивчення теми. Саме тут у розділі, присвяченому Київській Русі та слов'янам, чітко розплановано матеріал на три окремі години. Перший урок віддають суто під

вірування давніх слов'ян, де розглядають пантеон богів, демонологію та тогочасні уявлення про світ. На другому уроці проходять прийняття християнства, його причини та наслідки. А от третій урок є найважливішим — він присвячений синкретизму, тобто народному двовір'ю, де язичницькі та християнські традиції переплелися в одне ціле. Загалом 2-3 години на таку тему, це мінімально достатньо для загального ознайомлення, але недостатньо для глибокого аналізу. І хоч програма вимагає, щоб учні зрозуміли зв’язок між природним циклом і календарем, але вона не дає вчителю жодних підказок, як цей зв’язок реально пояснити на уроці [37, с. 14].

Програма з курсу «Всесвітня історія» для 6 класу (інтегрований курс) передбачає паралельне вивчення історії Стародавнього світу та історії України. У розділі про релігії стародавніх цивілізацій (Єгипет, Греція, Рим) дохристиянські вірування слов'ян можуть розглядатися як порівняльний матеріал. Однак, ця можливість реалізується вкрай рідко через брак часу.

Факультативний курс «Народознавство» (варіативна складова) надає значно більшу свободу у вивченні народного календаря. Типова програма факультативу передбачає 17–34 години (0,5–1 година на тиждень). Тема «Народний обрядовий календар» займає в ній 4–6 годин і включає:

- зимовий цикл свят (Коляда, Щедрий вечір, Водохреща) – 2 години;
- весняний цикл (Стрітення, Масниця, Великдень, Юр'єв день) – 2 години;
- літній цикл (Зелені свята, Купала, Петрівка) – 1–2 години;
- осінній цикл (Спаси, Покрова, Андріїв вечір) – 1 година.

Факультатив дозволяє опрацювати джерельний матеріал, провести рольові ігри та творчі проєкти. Проте охоплення цим курсом залишається нерівномірним: за даними моніторингу МОН України (2021), лише 23% шкіл пропонують факультатив «Народознавство», а в сільській місцевості цей показник ще нижчий – 12% [36].

Підручниковий рівень: аналіз змісту та методичного апарату

Шкільні підручники з історії для 7 класу по-різному вирішують проблему представлення теми. Аналіз чинних підручників, рекомендованих МОН України,

виявляє спільну тенденцію, а також окремі відмінності.

Шкільні підручники з історії для 7 класу по-різному вирішують проблему представлення теми. Аналіз чинних підручників, рекомендованих МОН України, виявляє спільну тенденцію, а також окремі відмінності. (Додаток Д)

Аналіз засвідчує, що підручник Гісема та Мартинюка [32] подає дохристиянську обрядовість переважно через переліки імен богів та короткий опис окремих свят. Народний календар як система не розглядається, зв'язок між астрономічними явищами та обрядовим циклом не пояснюється. Ілюстративний матеріал обмежений, завдання переважно репродуктивні («Назви богів…», «Розкажи про обряд…»).

Підручник Смолія та Степанкова [40] є дещо ґрунтовнішим. Він містить більше якісних ілюстрацій, детальніший опис обрядів, а також одне творче завдання, яке спонукає учнів до пошуку язичницьких елементів у сучасних святах. Однак і тут народний календар як система не розкривається, а зв'язок між астрономічними явищами (сонцестояння, рівнодення) та обрядовим циклом не пояснюється. Спільні недоліки обох підручників:

– Відсутність системного підходу до народного календаря (подаються окремі свята без пояснення їхнього місця в річному циклі).

– Нерозкриття зв'язку між астрономічними явищами та обрядовістю (чому саме на Купала стрибають через вогонь, а на Коляду колядують).

– Недостатнє використання фольклорного матеріалу (тексти пісень, замовлянь, прислів'їв майже відсутні).

– Відсутність практичних завдань на аналіз першоджерел (етнографічних записів Чубинського, Грінченка).

Позитивним винятком є окремі завдання, де пропонується дослідити місцеві традиції або знайти дохристиянські елементи у сучасних святах. Наприклад, у підручнику Смолія та Степанкова: «Порівняй сучасне святкування Івана Купала з описами цього свята в етнографічній літературі. Які елементи збереглися?» [40, с. 67]. Такі завдання відображають більш зрілий методичний

підхід, однак вони поодинокі.

Міжпредметні зв'язки та інтеграція

Підручники з інтегрованого курсу «Мистецтво» (5-7 класи) та «Українська література» (7-8 класи) епізодично торкаються теми. Народна пісня, писанка, вишиванка розглядаються переважно в естетичному, а не культурно-антропологічному вимірі.

Як бачимо, у жодному з цих підручників дохристиянське підґрунтя явищ не аналізується. Писанка розглядається як витвір мистецтва, а не як носій архаїчних символів; колядка – як літературний жанр, а не як відлуння сонячного культу. (Додаток Е)

Це звужує можливості для формування цілісного уявлення про народний календар та його міфологічну основу.

Таким чином, загалом можна констатувати, що нині тема дохристиянських вірувань і народного календаря в шкільній освіті перебуває у стані «мінімального представлення»: вона присутня в програмах, але не отримує системного методичного забезпечення. Основні проблеми:

– Фрагментарність – тема розпорошена між кількома предметами (історія, література, мистецтво) без координації.

– Поверховість – обмеження переліком богів та описом окремих обрядів без розкриття системних зв'язків.

– Відсутність джерельної роботи – етнографічні першоджерела майже не залучаються.

Низький рівень інтеграції – міжпредметні зв'язки не реалізуються.

Рекомендації щодо вдосконалення:

Доповнити чинні підручники для 7 класу дидактичними матеріалами для роботи з символікою народного календаря (таблиці бінарних опозицій, схеми структури обрядів).

Розробити на рівні шкільних методичних об'єднань інтегровані міжпредметні проєкти навколо ключових народних свят (Купала, Коляди, Великодня).

Активніше залучати оцифровані першоджерела – етнографічні записи П. Чубинського, Б. Грінченка, О. Воропая, доступні у відкритих онлайн-бібліотеках (НБУВ, Diasporiana).

Підтримувати факультативний курс «Народознавство», забезпечуючи його методичними матеріалами та стимулюючи вчителів до його викладання. Результати аналізу навчальних програм систематизовано у Таблиці 3 (Додаток В).

4.2. Педагогічні підходи й принципи подачі матеріалу

Вивчення дохристиянських вірувань та народного календаря у шкільному курсі ставить перед учителем специфічні педагогічні виклики, які не властиві більшості інших тем шкільної програми. Йдеться, передусім, про необхідність балансу між науковою достовірністю та культурною делікатністю: матеріал торкається релігійних уявлень – як давніх, так і сучасних, – а значить, потребує особливої методичної обережності. Крім того, ефективне засвоєння цього матеріалу неможливе без урахування вікових особливостей учнів та застосування міждисциплінарного підходу.

Принцип академічної нейтральності є базовим для вивчення будь-яких релігійних уявлень у школі. Учитель не повинен ні дискредитувати дохристиянські вірування як «забобони» (що було характерно для радянської атеїстичної школи), ні, навпаки, пропагувати сучасне неоязичництво (що іноді трапляється в окремих національно-орієнтованих виданнях). Оптимальна позиція – культурно-аналітична: ці вірування є фактом культурної спадщини, виразом певного типу мислення й ставлення до природи, тому заслуговують на серйозне наукове вивчення незалежно від особистого релігійного вибору учня.
Реалізація цього принципу передбачає, що вчитель:

– уникає оцінних суджень («це добре», «це погано») на користь аналітичних («що це означало для давньої людини», «яку функцію виконував обряд»); (Додаток Ж)

– пояснює учням різницю між науковим знанням про традицію та її сучасними ідеологізованими інтерпретаціями;

– поважає релігійні почуття учнів, які можуть належати до різних конфесій.

Принцип доступності й вікової відповідності передбачає диференційоване представлення матеріалу залежно від пізнавальних можливостей учнів. Як зазначає Г. Яковенко, «пізнавальні можливості учнів пов'язані з віком учня і відповідним рівнем історичних знань. Тільки посильне пізнання сприяє розвитку мислення, уяви, мотиваційно-вольової й емоційної сфер особистості» [42, с. 33]. (Додаток З)

У 5-6 класах доцільно знайомити учнів з обрядами, символами, святами на рівні конкретних предметів і дій. Наприклад, при вивченні Купала можна показати ілюстрації, прослухати автентичні пісні, розповісти легенду про квітку папороті. Головне – створити яскравий образ, зацікавити.

У 7-8 класах відкривається можливість переходу до рівня функції та зв'язку. Учні вже здатні аналізувати, чому обряди приурочені до сонцестояння (астрономічний цикл), які функції виконував обряд (соціальна, психологічна, господарська), як змінилося свято з прийняттям християнства (синкретизм). Саме на цьому етапі доцільно вводити роботу з етнографічними першоджерелами (адаптованими уривками з Чубинського, Грінченка).

У 9-10 класах тема може розглядатися на рівні системи й інтерпретації. Учні здатні аналізувати народний календар як цілісний феномен, зіставляти різні теорії його походження (сонячна теорія, аграрна теорія, синкретична теорія), критично оцінювати сучасні неоязичницькі реконструкції.

Принцип міждисциплінарної інтеграції є особливо продуктивним для цієї теми, оскільки народний календар і дохристиянські вірування залишають сліди у фольклорі, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці та побуті. Координація між учителями історії, літератури, мистецтва й природознавства дозволяє сформувати цілісне уявлення про явище, уникнути дублювання й значно підвищити навчальний ефект. (Додаток И)

Вивчення навіть одного свята може об'єднати зусилля кількох учителів. Наприклад, при вивченні Купала вчитель історії розповідає про дохристиянські

вірування та аграрну магію, вчитель літератури аналізує купальські пісні, вчитель мистецтва пропонує виготовити обрядові вінки, а вчитель природознавства пояснює явище літнього сонцестояння.

Ця ідея перегукується з концепцією «тематичного навчання», яку розробляють сучасні педагогічні дослідники. Як зазначає В. Кобаль, «кооперативне навчання, що передбачає співпрацю вчителів різних предметів, дає змогу створити цілісну картину досліджуваного явища» [34, с. 45].

Принцип особистісної значущості реалізується через залучення учнів до рефлексії власного досвіду: більшість дітей тією чи іншою мірою спостерігали народні свята в родині або громаді. Запитання «А як у вашій родині відзначають Купала?», «Що ви знаєте про значення писанкових символів?», «Які страви готують на Святвечір у вашій родині?» активують наявний досвід і перетворюють навчання на діалог між особистим і загальним, між родинною традицією і науковим знанням.

Особливого значення цей принцип набуває в умовах сільської школи, де народні традиції збереглися краще, ніж у міській місцевості. Як засвідчує досвід учителя О. Резниченка, «залучення матеріалів шкільного історичного музею, розповіді старожилів, запис родинних спогадів – усе це формує в учнів відчуття причетності до історії та відповідальності за збереження традицій» [39, с. 4].

Принцип критичного мислення набуває особливого значення в умовах активізації різних рухів навколо народних традицій – як неоязичницьких (що пропагують «істинну віру предків» часто у спотвореному вигляді), так і православно-фундаменталістських (що заперечують народний обряд як «бісівський»). Школяр має навчитися розрізняти:

– науково обґрунтоване знання про традицію (базоване на джерелах, етнографічних записах, археологічних знахідках) та ідеологічно мотивовані конструкції;

–живу народну практику (те, що реально побутувало або побутує) та її сучасні реконструкції (часто стилізовані або комерціалізовані).

Для формування критичного мислення доцільно використовувати:

–порівняння різних версій одного обряду (наприклад, опис Купала в етнографічних записах XIX ст. та сучасне святкування);

–аналіз джерел (що пише Чубинський про Коляду, що пише Грінченко – зіставлення);

–дискусію («Чи можна вважати сучасне святкування Купала автентичним?»).

Принцип наочності та дієвості відіграє провідну роль з огляду на те, що народна обрядовість за своєю природою є дієвою (виконуваною), а не текстовою. Максимальний навчальний ефект досягається не через розповідь про обряд, а через його смислову реконструкцію – аналіз предметів, символів, дій, мелодій. Саме тому методика роботи з народним матеріалом передбачає широке використання зображень, звукових записів, автентичних предметів та рольових елементів. (Додаток К)

Як засвідчує досвід, найбільший інтерес в учнів викликає саме дієва наочність. Наприклад, при вивченні Коляди можна запропонувати учням інсценувати обхід дворів із зіркою та вертепом, при вивченні Купала – сплести вінки та виконати обрядові пісні.

4.3. Методичні прийоми та форми роботи на уроках

Методична реалізація принципів, викладених у попередньому підрозділі, передбачає добір конкретних прийомів і форм роботи, що забезпечують активне й осмислене засвоєння матеріалу про дохристиянські вірування та народний календар. Розглянемо основні з них, враховуючи вікову диференціацію (5-6, 7-8, 9-10 класи).

Аналіз фольклорного тексту є фундаментальним прийомом, що поєднує джерелознавчу і культурологічну функції [20, с. 45-47]. Опрацювання тексту колядки, щедрівки або купальської пісні починається зі встановлення жанру та обставин виконання, після чого учні виявляють «нехристиянські» образи (Сонце, Місяць, вогонь, вода), аналізують їхню символічну роль та простежують, як ці образи функціонують в обрядовому контексті. Найбільш ефективним для 5-6

класів є прийом «текстового детектива»: учні отримують текст з підкресленими словами і мають пояснити, до якого кола вірувань належить кожен образ [39, с. 5]. Для 7-8 класів доцільним є порівняльний варіант – зіставлення двох версій одного свята (наприклад, різдвяної колядки й колядки язичницького змісту), що дозволяє побачити нашарування культурних пластів [9, с. 234-235].

Метод «розшарування свята» є аналітичним прийомом, спрямованим на виявлення синкретизму народної обрядовості [20, с. 50-52]. Учні отримують опис конкретного свята (наприклад, Водохреща з праці О. Воропая [1, с. 234-240] і мають поділити всі його елементи на три колонки: «дохристиянський пласт», «християнський пласт», «синкретичне поєднання». Цей прийом формує навичку структурного аналізу культурного явища, вчить не зводити складне до простого й помічати присутність кількох логік в одній практиці. Відповідну порівняльну таблицю подано в Додатку Г (Таблиця 4). Ефективний у 7-9 класах.

Декодування народного символу (іконографічний аналіз) є особливо продуктивним прийомом у роботі з візуальними матеріалами: писанками, рушниками, вишивкою, різьбленням [6, с. 450-455]. Учні отримують зображення та завдання: ідентифікувати символ, з'ясувати його можливе значення, пов'язати з конкретним культом або уявленням. Робота з писанкою є особливо зручною: розмаїття регіональних символів (ромб, сонце, зірка, безконечник, дерево) дозволяє охопити широкий спектр дохристиянських уявлень у рамках одного уроку. Важливо наголосити учням, що інтерпретація символів – це завжди певний ступінь наукової гіпотези, а не абсолютна істина [21, с. 98]. Рекомендовано для 5-8 класів.

Рольова реконструкція обряду є найбільш «занурювальним» прийомом, що забезпечує високий рівень емоційної залученості й мотивації [34, с. 67-69]. Вона передбачає часткове відтворення структури обряду – не стільки у формі «театру», скільки у формі розподіленого дослідження: хто бере участь в обряді? Коли і де відбувається? Які предмети використовуються? Які слова вимовляються? Які дії виконуються? Після відповідей на ці питання група обговорює: які цінності й уявлення закладені у структуру обряду? Цей прийом успішно апробований у

дослідженнях з методики навчання суспільних дисциплін [34, с. 70] і показав позитивні результати як щодо засвоєння матеріалу, так і щодо розвитку соціальних навичок учнів. Рекомендовано для 5-7 класів.

Картографічна робота з народним календарем залучає просторовий вимір до вивчення обрядовості [42, с. 89-92]. На контурну карту України учні наносять регіони, де переважає той чи інший варіант свята, або фіксують місця, звідки походять описи окремих обрядів (наприклад, «водіння Куста» на Рівненщині [20, с. 74-80], «водити Тополю» на Полтавщині). Це дозволяє побачити, що народна культура є не монолітною, а регіонально варіативною – і сформувати розуміння культурного різноманіття в межах одного народу. Ефективна в 7-9 класах.

Дослідницький проєкт «Народний календар моєї родини / мого краю» є формою навчальної діяльності, що виходить за межі одного уроку [34, с. 112-115]. Учні збирають відомості про традиції в своїй родині або громаді: записують розповіді старших, фотографують предмети, порівнюють із науковими описами (працями Чубинського [5; 6], Грінченка [11], Воропая [1; 2]). Результатом є невелика дослідницька робота або мультимедійна презентація. Цей формат реалізує компетентнісний підхід у повному обсязі: учень є дослідником, а не лише споживачем знань. Крім того, він сприяє міжпоколінньому діалогу та вихованню поваги до культурної спадщини. Рекомендовано для 8-10 класів.

Дискусія та проблемне запитання відкривають можливості для формування критичного мислення [42, с. 103-105]. Прикладами продуктивних дискусійних запитань є: «Чи є дохристиянські вірування частиною сучасної культури – чи це лише музейний експонат?», «Чому традиції зберігаються навіть тоді, коли їхній початковий смисл забутий?», «Де межа між живою традицією і сучасною реконструкцією?». Організація дискусії за форматом «займи позицію» (учні обирають одне з двох протилежних тверджень та аргументують свій вибір) є ефективною на рівні 8-10 класів [39, с. 6]. (Додаток Л)

Отже, можна стверджувати, що методичний арсенал для вивчення дохристиянських вірувань є достатньо різноманітним і може бути адаптований до різних вікових груп, типів уроків та навчальних умов [42, с. 107]. Ключовою

умовою успіху є поєднання наукової достовірності з залученістю учня – переходу від «розповіді про» до «дослідження разом» [34, с. 115]. Систематизовані методичні прийоми представлено в Таблиці 2 (Додаток Б).

Таким чином, тема дохристиянських вірувань та народного календаря потребує вдосконалення методичного забезпечення, оскільки в навчальних програмах вона представлена фрагментарно. Розроблені методичні прийоми (аналіз фольклорного тексту, «розшарування свята», декодування символу, рольова реконструкція) за умови дотримання принципів академічної нейтральності, вікової відповідності та наочності дозволяють ефективно формувати ключові компетентності учнів.

ВИСНОВКИ

У цій дипломній роботі детально досліджено, як саме предки сучасних українців сприймали навколишній світ, природу та зміну пір року через систему традиційного календаря. Замість розгляду стародавніх вірувань як випадкового набору забобонів, до них застосовано підхід як до чіткої та логічної системи, що допомагала людям організувати повсякденне життя, успішно вести господарство та перебувати у злагоді з природою. Стародавній календар українців розглянуто як складну знакову систему, де кожне свято, пісня, танець чи ритуал мали конкретне місце і глибокий сенс. В основі цього світогляду лежало просте і зрозуміле протиставлення протилежностей, таких як тепло і холод, світло і темрява, життя і смерть, літо і зима, а також поділ простору на свій, тобто безпечний дім, та чужий, що уособлював дику природу чи ліс. Завдяки такому сприйняттю світу забезпечувався захист від страху перед невідомим, пояснювалися складні природні явища та підтримувався внутрішній порядок у спільноті.

З метою глибокого та об'єктивного висвітлення теми проаналізовано записи видатних українських дослідників і збирачів народної творчості, серед яких особливе місце посідають Павло Чубинський, Борис Грінченко та Олекса Воропай. Їхня праця дозволила зберегти унікальні фольклорні матеріали, описи обрядів, тексти пісень та прикмет. Попри те, що кожен із цих науковців працював у свій час і мав власні погляди на походження тих чи інших традицій, зібрані ними джерела визначено як безцінні. Саме на основі їхніх записів було виділено прадавній корінь, який залишався незмінним протягом століть і передавав головні ідеї дохристиянського світогляду українців.

Важливим етапом роботи став детальний аналіз головних дохристиянських культів, які пронизували весь календарний рік. З'ясовано, що у зимових та літніх обрядах, особливо під час святкування Коляди, Маланки, Зелених свят та Івана Купала, найяскравіше проявилося поклоніння сонцю, місяцю, а також вогню та воді. Ці свята чітко відзначали найважливіші астрономічні точки року — зимове та літнє сонцестояння, коли природа змінювала свій напрямок, а люди намагалися допомогти сонцю перемогти темряву за допомогою розпалювання

багать, кочення палаючих коліс чи співання спеціальних величальних пісень.

Окрему увагу в роботі приділено культу предків, який демонструє силу пам'яті про свій рід в українській традиції. Повага до померлих родичів, віра в їхню допомогу в збереженні господарства та врожаю яскраво втілилися в обряді принесення до хати різдвяного Дідуха, у поминальних мотивах під час русальних тижнів та у спільних родинних трапезах, де частину їжі символічно залишали для душ покійних. Також детально розібрано аграрні культи, які супроводжували початок та завершення польових робіт, зокрема обряди Зажинок та Обжинків. Такі ритуали, як залишення на полі кількох незрізаних колосків, що називалося «завиванням бороди», або створення святкового Снопа-Раю, свідчать про глибоке поклоніння Матері-Землі та віру в магію родючості, яка мала забезпечити добробут родини на весь наступний рік.

Усі міфічні істоти, про яких розповідали в народі, — від Домовика, який дбав про порядок у хаті, до Водяника, Марени чи Русалок, які уособлювали сили природи, — сприймалися як реальні господарі навколишнього простору, з якими потрібно було обов'язково домовлятися, задобрювати їх подарунками чи оберігати себе спеціальними ритуалами для уникнення шкоди. Значну частину роботи присвячено дослідженню так званого двовір'я, тобто унікального поєднання християнських традицій із давніми народними звичаями. Проведене дослідження довело, що з приходом християнства стара віра не зникла безслідно, а навпаки, органічно переплелася з новими релігійними святами. Церква, не маючи змоги повністю викорінити народні традиції, часто давала старим святам нові імена, внаслідок чого образ грізного бога грому Перуна перейшов на святого Іллю, покровитель худоби Велес став асоціюватися зі святим Власієм, бог весняного сонця Ярило — зі святим Юрієм, а прадавнє свято Купала збіглося з днем Івана Хрестителя. Таке змішування визначено як природний захисний механізм народної культури, який дозволив зберегти прадавні символи, цінності та обрядові коди, донісши їх у живому вигляді аж до наших днів.

Окрім історичного аналізу, приділено велику увагу тому, як ця тема вивчається сьогодні у школі. На основі аналізу Державного стандарту освіти,

сучасних модельних програм та шкільних підручників з історії України для п'ятих, шостих та сьомих класів, зокрема авторства Олександра Гісема, Олександра Мартинюка, Валерія Смолія та Валерія Степанкова, констатовано суттєву проблему фрагментарності та репродуктивності. Матеріал про вірування предків часто подається занадто сухо, стисло та відірвано від реального життя, обмежуючись формальним переліком імен кількох богів, через що втрачається розуміння народних традицій як цілісної системи. Щоб виправити цю ситуацію та зробити уроки цікавими й корисними, розроблено конкретні методичні рекомендації для вчителів, що спираються на принципи академічної нейтральності, врахування вікових особливостей учнів та міждисциплінарної інтеграції. Запропоновано впровадження у навчальний процес живих, інтерактивних методів навчання, які стимулюють аналітичне мислення учнів.

Також детально описано методику ефективного аналізу старовинних малюнків, розбору символіки української вишивки та писанок, організації рольових реконструкцій народних обрядів у класі, створення карт поширення звичаїв у різних регіонах України та залучення школярів до локальних дослідницьких проєктів, заснованих на зборі родинних спогадів та інтерв'ю з представниками старшого покоління. Обґрунтовано, що такий підхід допомагає відійти від механічного зазубрювання параграфів, розвиває критичне мислення, творчі здібності та дослідницькі навички, а головне — виховує повагу до культурної спадщини свого народу, допомагаючи школярам зрозуміти витоки власної національної ідентичності. Таким чином, проведене дослідження має як важливе теоретичне значення для розуміння української культури, так і практичну користь для сучасної школи, пропонуючи вчителям готовий і зручний інструмент для проведення якісних та змістовних уроків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : у 2 т. Т. 1. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 456 с. URL: https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf (дата звернення: 25.03.2026).
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : у 2 т. Т. 2. Мюнхен: Українське видавництво, 1966. 448 с.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури : у 6 т. Т. 1. Київ : Либідь, 1993. 392 с.
4. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія. Вінніпег : Волинь, 1965. 424 с. URL: https://www.svit.in.ua/kny/ogienko.docx (дата звернення: 15.03.2026).
5. Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край : в 7 т. Т. 1 : Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1872. XXX, 224 с.
6. Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край : в 7 т. Т. 3 : Народный дневник. Санкт-Петербург : Имп. Рус. геогр. о-во, 1872. 486 с.

Монографії

7. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 1996. 222 с.
8. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Прага : Українська громада, 1928. 355 с.
9. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662 с.
10. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість = Selected Essays on Folklore: на 110-річчя народж. : 1871-1981 / упоряд., ред. та вступ. ст. Б. Романенчука. Нью-Йорк, 1981. 288 с.

11. Грінченко Б. Д. Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях : у 4 вип. Чернігів, 1895–1900.
12. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Книга 2: Весняний цикль. Вінніпег; Торонто: Накладом авт., 1959. 250 с.
13. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Вінніпег; Торонто: Укр. Нац. Вид. Ком.,1957. Т. 4: Літній цикл. 178 с.
14. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. Вінніпег; Торонто: Укр. Нац. Вид. Ком., 1963. Т. 5: Осінній цикл. 288 с.
15. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / упоряд., прим. І. П. Бетко, А. М. Полотай. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
16. Крип'якевич І., Кравців Б., Радзикевич В. Історія української культури. [Б. м.: б. в., б. р.]. 324 с.
17. Лозко Г. С. Українське народознавство. 3-тє вид., доп. і перероб. Київ : Зодіак-ЕКО, 2004. 472 с.
18. Пономарьов А. П. Українська етнографія : курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 320 с.
19. Скуратівський В. Дідух: свята українського народу. Київ: Освіта, 1995. 272 с.
20. Скуратівський В. Т. Місяцелік : український народний календар. Київ : Мистецтво, 1993. 208 с.
21. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ : Довіра, 1996. 734 с.
22. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. Львів: Накладом авт., 1928, 349 с.

Статті

23. Борисенко В. К. Народний календар і обрядова культура. Народна творчість та етнологія. 2011. № 4. С. 4-15.

24. Боряк О. О. Жінка в традиційній культурі українців. Народна творчість та етнологія. 2007. № 2. С. 20-31.
25. Гнатюк В. М. Нечиста сила в українських віруваннях. Матеріали до українсько-руської етнології. Т. 3. Львів : НТШ, 1900. С. 1-106.
26. Килимник С. І. Народна магія і вірування у святковому циклі. Народознавчі зошити. 1998. № 3. С. 230-244.
27. Кузик О. М. Народний обрядовий календар як феномен культурної пам'яті. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. 2015. № 2. С. 54-58.
28. Лисенко О. В. Семантика кольору в дохристиянській обрядовості. Народна творчість та етнологія. 2018. № 1. С. 33-42.
29. Сікорська А. А. Основні календарні цикли та свята українського народного календаря. Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Поділ. Нац. ун-т ім І. Огієнка, 2026, Вип. 23, ч.1. с. 47-50.
30. Франко І. Я. Студії над українськими народними піснями. Зібрання творів : у 50 т. Т. 43. Київ : Наукова думка, 1986. С. 7-248.

Методичні посібники, підручники, нормативні документи

31. Гімер Н. О., Сняданко Н. Ю. Народний календар : навчально-методичний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2010. 128 с.
32. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2020. 256 с.
33. Державний стандарт базової середньої освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL: https://zakon.rada.gov.ua-/laws/show/898-2020-%D0%BF (дата звернення: 10.03.2026).
34. Кобаль В. І. Активізація пізнавальної та креативної діяльності учнів на уроках суспільних дисциплін : монографія. Мукачево : МДУ, 2014. 198 с. URL: http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/115/1/01_Kobal_-monografia_2014.pdf (дата звернення: 10.03.2026).
35. Комаров В. О. Методика навчання історії і школи : навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2019. 312 с. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua-

/bitstream/123456789/4713/1/ (дата звернення: 10.03.2026).

36. Методика викладання історії в школі : навчальний посібник / за ред. О. І. Пометун. Київ : НАПН України, 2018. 288 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744486/1/ (дата звернення: 10.03.2026).
37. Навчальна програма з історії України для 7 класу закладів загальної середньої освіти / МОН України. Київ : МОН, 2022. 48 с.
38. Навчальна програма курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти» для 5 класу / МОН України. Київ : МОН, 2022. 32 с.
39. Резниченко О. В. Методи активізації пізнавальної та креативної діяльності учнів на уроках історії : методичний посібник. НаУрок, 2017. URL: https://naurok.com.ua/metodichniy-posibnik-z-istori-metodi-aktivizaci-piznavalno-ta-kreativno-diyalnosti-uchniv-na-urokah-istori-4053.html (дата звернення: 10.03.2026).
40. Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2020. 240 с.
41. Степанков В. С. Бакалаврська робота : методичні поради. 2-ге вид., доп. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. 60 с.
42. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії : навчально-методичний посібник. Харків : ХНАДУ, 2017. 324 с.

Електронні ресурси

43. Diasporiana : бібліотека оцифрованих діаспорних видань. URL: https://diasporiana.org.ua (дата звернення: 10.03.2026).
44. Irbis NBUV. Іваницький А. І. Народна музика та обрядовість. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025783 (дата звернення: 10.03.2026).
45. Irbis NBUV. Матеріали з народознавства. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000026196 (дата звернення: 10.03.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1. Дохристиянські обрядові елементи

українського народного календаря

Сезон	**Свято / обряд**	**Дохристиянська основа**	**Збережені елементи**	**Трансформація у шкільній темі**
Зима	Коляда (7–8 січня)	Культ Сонця, зимового сонцестояння, культ предків	Колядки, вертеп, зірка, обхід дворів із дарами	Тема: давні космогонічні уявлення слов'ян
Зима	Щедрий вечір (13–14 січня)	Новорічний обряд (за старим стилем), поминання предків	Щедрівки, маланка, посівання зерном	Тема: аграрна магія, культ родючості
Зима/ Весна	Стрітення (15 лютого)	Зустріч зими й весни, межовий день	Прогнози погоди, обряди з вогнем і водою	Тема: народний астрономічний календар
Весна	Масниця / Колодій	Проводи зими, культ Сонця, ритуальне спалення	Спалення опудала, млинці, карнавальні дійства	Тема: сонячний культ і ритуальна магія
Весна	Великдень (Пасха)	Культ весняного воскресіння	Крашанки, писанки,	Тема: символіка

		природи, культ предків	обливання водою, клечання	яйця, культ родючості
Весна	Прові дна неділя / Радуниця	Культ предків (навський тиждень)	Трапеза на могилах, «кормління» небіжчиків	Тема: уявлення про смерть і потойбічний світ
Весна	Юр'єв день (6 травня)	Культ скотарства, Ярила, першого вигону худоби	Обходи полів, магічні обряди над худобою	Тема: аграрний культ, покровителі тварин
Літо	Зелені свята / Трійця	Культ рослинності, русалій, поминання «заложних» небіжчиків	Клечання, русальні ігри, топлення ляльки	Тема: русалки, вила, польові духи
Літо	Купала (7 липня)	Культ Сонця, вогню, води, перехідний обряд	Стрибки через вогонь, пошуки папороті, вінки на воду	Тема: бінарні опозиції (вогонь/вода, чоловіче/жіноче)
Осінь	Спаси (серпень)	Культ врожаю,	Освячення плодів, обжинки,	Тема: аграрний рік, духи поля

		обряди першин	дожинковий вінок	
Осінь	Покрова (14 жовтня)	Культ жіночого початку, покровителів роду	Дівочі ворожіння, обряди для захисту дому	Тема: жіночі божества, берегині
Осінь/ Зима	Андрії в вечір (13 грудня)	Ритуали ворожіння, культ переходу	Ворожіння на шлюб, обряди із зерном та водою	Тема: магічне мислення, обрядовий символізм

Додаток Б

Таблиця 2. Методичні прийоми вивчення дохристиянських вірувань на уроках у ЗЗСО

Прийом / форма роботи	**Тип уроку**	**Клас**	**Навчальна мета**	**Очікуваний результат**
Аналіз тексту колядки / щедрівки	Комбінований	7	Виявити дохристиянські образи у фольклорному тексті	Вміння читати символіку тексту
Порівняльна таблиця «Язичницьке – Християнське»	Узагальнення	7–8	Простежити синкретизм народних вірувань	Розуміння механізму двовір'я
Декодування писанкового символу	Практичне заняття	5–6	Ознайомити з семантикою орнаменту	Знання символів народної культури
Реконструкція купальського обряду (рольова гра)	Інтегрований / творчий	8	Відтворити структуру ритуалу через участь	Розуміння функції обряду в громаді
Робота з картою «Народний календар»	Узагальнення	7–9	Встановити регіональні варіанти	Навички просторового аналізу

			обрядів	
Проєкт «Народний календар мого села»	Проєкт на діяльність	8–9	Зібрати та систематизувати місцеву обрядовість	Дослідницькі компетентності
Аналіз зображень (писанки, рушники)	Урок-дослідження	6–7	Розпізнати дохристиянські символи у матеріальній культурі	Іконографічна грамотність
Дискусія «Чи є язичництво пережитком?»	Проблемний урок	9–10	Сформувати критичне ставлення до культурної спадщини	Толерантність, критичне мислення
Робота з етнографічним джерелом (Воропай, Огієнко)	Урок з джерелами	9–10	Опанувати навички роботи з науковим текстом	Джерелознавча компетентність
Складання словника народних вірувань	Індивідуальна робота	7–8	Систематизувати термінологію теми	Понятійний апарат учня

Додаток В

Таблиця 3. Представлення теми дохристиянських вірувань у навчальних програмах ЗЗСО (аналіз)

Клас / курс	Назва програми / підручника	Тема, пов'язана з віруванням	Обсяг (год.)	Характер подачі матеріалу
5 клас	Вступ до історії України та громадянської освіти	Звідки взялися назви народних свят	0,5–1	Ознайомчий, без деталізації
6 клас	Всесвітня історія. Стародавній світ	Вірування слов'ян як порівняльний контекст	1	Паралельний, контекстуальний
7 клас	Історія України (середньовіччя)	Дохристиянські вірування, прийняття Русі	2–3	Основний, системний розгляд
7 клас	Українська література	Народний календар, фольклор	2	Міжпредметний, інтегрований
8 клас	Народознавство (факультатив)	Народний обрядовий календар	4–6	Поглиблений, практичний
9 клас	Людина і світ / Громадянська освіта	Культурні традиції, обряди як елемент ідентичності	1	Ціннісно орієнтований
10–11 клас	Історія України (нова доба)	Повернення до теми у контексті культури козацтва	1–2	Ретроспективний, синтезуючий

Додаток Г

Таблиця 4. Дохристиянські та християнські елементи в народних святах (синтетична таблиця для учнів)

(дидактичний матеріал для учнів 7–8 класів)

Свято	Дата (нов. стиль)	Дохристиянський пласт	Християнський пласт	Синкретичні елементи
Різдво / Коляда	7 січня	Зимове сонцестояння, культ предків, ворожіння	Народження Ісуса Христа	Вертеп, Вифлеємська зірка носіїв колядки
Водохреща	19 січня	Культ сакральної води, очищувальні обряди	Хрещення Христа в Йордані	Освячення води, ходіння на Йордань
Стрітення	15 лютого	Зустріч зими й весни, знаки природи	Стрітення Господнє у храмі	Свічки, прогнози весни
Великдень	Рухоме	Культ відродження природи, писанки, обливання	Воскресіння Христа	Паска, крашанки, «Христос Воскрес»
Трійця / Зелені свята	Рухоме, 50 днів	Культ зелені, русалій, поминання предків	День Святої Трійці	Клечання, зелене гілля в храмі
Купала / Іван Купала	7 липня	Сонячний культ, вогонь, вода, пошук папороті	День Іоанна Хрестителя	Назва свята = ім'я святого
Спас	14 серпня, 19 серп.	Культ першин,	Перетворення Господнє	Освячення плодів, меду, маку

		жнивна обрядовість		
Покрова	14 жовтня	Жіночі покровительки, обряди для дому	Покрова Пресвятої Богородиці	Богородиця як заступниця = берегиня

Додаток Д

Таблиця 5. Порівняльний аналіз підручників з історії України для 7 класу

Параметр	Гісем О.В., Мартинюк О.О. (2020) [26]	Смолій В.А., Степанков В.С. (2020) [34]
Обсяг параграфа про вірування	2,5 сторінки	3 сторінки
Перелік богів	Перун, Велес, Даждьбог, Сварог, Мокоша, Лада	Перун, Велес, Даждьбог, Стрибог, Симарегл, Мокоша
Опис обрядів	Стислий (поховальний, весільний, календарний)	Детальний (поховальний, весільний, аграрний, календарний)
Ілюстративний матеріал	3 ілюстрації (зображення богів, капище)	5 ілюстрацій (зображення богів, капище, обрядові предмети, писанки)
Запитання та завдання	5 запитань (2 репродуктивних, 2 проблемних, 1 творче)	7 запитань (3 репродуктивних, 3 проблемних, 1 творче)
Наявність зв'язку з календарем	Не прослідковується	Епізодично (згадка про Купала та Коляду)
Практичні завдання	Відсутні	1 завдання («Знайди в сучасних святах язичницькі елементи»)

Додаток Е

Таблиця 6. Представлення дохристиянської тематики в суміжних підручниках

Підручник	лас	Тема	Характер подачі
«Мистецтво» (авт. Л. Масол)		«Українська народна пісня»	Естетичний (мелодія, жанри)
«Мистецтво» (авт. Л. Масол)		«Народні промисли. Писанкарство»	Естетичний + частково символічний
«Українська література» (авт. О. Авраменко)		«Календарно-обрядова поезія»	Літературознавчий (жанри, художні засоби)
«Українська література» (авт. О. Авраменко)		«Усна народна творчість»	Літературознавчий (класифікація жанрів)

Додаток Ж

Таблиця 7. Порівняння різних позицій щодо вивчення дохристиянських вірувань

Позиція	Характеристика	Ризики	Прийнятність у ЗЗСО
Атеїстично-дискредитуюча	Вірування – «забобони», «пережитки», «неосвіченість»	Зневага до культурної спадщини, формування негативного ставлення до предків	Неприйнятна
Неоязичницько-апологетична	Вірування – «істинна віра предків», ідеалізація, протиставлення християнству	Ідеологізація, спотворення історичної правди, конфлікт із релігійними почуттями учнів	Неприйнятна
Культурно-аналітична	Вірування – історико-культурний феномен, що підлягає науковому аналізу	Мінімальні (за умови дотримання академічної доброчесності)	Рекомендована

Додаток З

Таблиця 8. Вікова диференціація у вивченні дохристиянських вірувань

Клас (вік)	Рівень засвоєння	Форми роботи	Приклади тем
5-6 класи (11-12 років)	Рівень явища та образу	Розповідь, ілюстрація, елементарна бесіда, малювання, рольові ігри	«Чому на Купала шукають квітку папороті?», «Що символізує писанка?»
7-8 класи (13-14 років)	Рівень функції та зв'язку	Аналітична бесіда, робота з джерелами, порівняння, складання таблиць	«Чому обряди приурочені до сонцестояння?», «Як змінилося свято з прийняттям християнства?»
9-10 класи (15-16 років)	Рівень системи й інтерпретації	Дискусія, дослідницький проєкт, аналіз першоджерел, проблемне навчання	«Народний календар як цілісна система світогляду», «Синкретизм язичництва та християнства»

Додаток И

Таблиця 9. Міжпредметні зв'язки при вивченні народного календаря

Свято / тема	Історія	Українська література	Мистецтво	Природознавство
Коляда	Дохристиянські вірування, сонячний культ	Тексти колядок, аналіз символів	Різдвяні вертепи, зірка	Зимове сонцестояння
Купала	Купальські обряди, аграрна магія	Купальські пісні, легенда про папороть	Обрядові вінки, вогнище	Літнє сонцестояння
Великдень	Синкретизм язичництва та християнства	Великодні гаївки, веснянки	Писанкарство, обрядові рушники	Весняне рівнодення
Писанка	Символіка яйця в дохристиянських віруваннях	Легенди про писанку	Техніка писанкарства, символи, кольори	

Додаток К

Таблиця 10. Види наочності для вивчення дохристиянських вірувань

Вид наочності	Приклади	Методика використання
Зорова	Репродукції картин, фотографії обрядів, ілюстрації підручника, відеофрагменти	Показ із коментарем, аналіз деталей, порівняння зображень
Аудіальна	Записи автентичних колядок, щедрівок, веснянок, купальських пісень	Слухання з наступним аналізом тексту та мелодії
Предметна	Писанки, вишиті рушники, обрядові ляльки, макети капищ	Розгляд, опис, визначення символіки, самостійне виготовлення
Дієва	Інсценізація фрагментів обрядів (колядування, ворожіння, купальське вогнище)	Рольова гра, реконструкція, аналіз виконаних дій

Додаток Л

Таблиця 11. Узагальнююча таблиця прийомів за класами

Прийом	5-6 кл.	7-8 кл.	9-10 кл.
Аналіз фольклорного тексту	✓(спрощений)	✓(порівняльний)	✓(поглиблений)
«Розшарування свята»		✓	✓
Декодування символу	✓	✓	
Рольова реконструкція	✓	✓	
Картографічна робота		✓	✓
Дослідницький проєкт			✓
Дискусія			✓